

АНОР

**ОҚ
КЎРФАЗ**

ПОВЕСТЬ

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1978

С(Аз)
А67

Русчадан
Ибодулла Жаҳонгиров ва Бахтиёр Эргашев
таржимаси

$\frac{70303-22}{352(06) 78}$ 89—78

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 й.
(*Таржима.*)

КУНЛАРНИНГ БИРИДА

— Уч юз ўттиз учинчи!

Ҳеч ким жавоб бермади.

Кассир баланд овозда такрорлади:

— Уч юз ўттиз уч!

Неъматнинг назарида уни чақиришаётгандек бўлди. У кўкрагида осиглиқ оқ тахтачага назар ташлаб, ундаги катта-катта учта рақамни кўрди ва бор кучи билан:

— Намозов Неъмат мен бўламан!— деб қичқирди.

Овози зўрға чиқди.

Навбатдагилар унга таънали тикилди, аммо индашмади. Улар ҳорғин, хомуш бир аҳволда туришарди. Кўпчилиги Неъматга танишдек бўлса-да, йигит уларни эслолмади. Бу одамларни у қаерда, қачон учратган?

У аста-секин юриб кассага яқинлашди.

— Сиз қаёққа?

— Бокуга.

— Қайси поездга? Қисловодск — Бокугами ёки Красноводск — Бокугами?

— Қисловодск — Боку,— деди ва: «Ўзимиз ҳозир Қисловодскда эмасмизми?»— деб ўйлади.

Кассир Сафтар оға кўзойнак остидан Неъматга паршонлик билан қараб туриб жиддий бир тарзда:

— Рухсатноманг борми?— деб сўради.

— Рухсатнома керакми? Навбатга ёзилганимга уч йил бўлди.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Нечта билет керак?

Неъмат бармоқларини букиб, санай бошлади:

— Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти... Олтита. Купеликка.

— Кимлар кетади?

— Хотиним — бир. Мен — икки. Қайнанам — уч. Яна қизларим — учта қизчам.

— Қизлар сеники эмас.

Неъмат ҳайрон бўлди — кассир буни қаёқдан билдйкин?

— Биттаси меники, иккита каттаси эса...

— Мен фақат биттасига билет бера оламан. Қолган иккитасига отаси олсин.

Неъматнинг кайфи бузилди. Нақ иш битай деганда албатта бирор нохушлик юз бериб туради-да. Уч йил кутувди-я! Шунда бирдан эсига тушиб қолди. «Буни ҳам айтиб қўяй, кейин яна бирор чатоғи чиқиб юрмасин».

— Мушугимиз ҳам бор,— деди,— унга ҳам билет олиш керакми?

— Албатта.

— Дуруст, унда бешта билет беринг.— У яна бармоқларини букиб санай бошлади:— Хотиним, ўзим, қайнанам, кичкина қизчам ва мушук.

Кассир билетларни расмийлаштира бошлади. Лекин шу пайт навбатда турганлардан биттаси Неъматнинг ёнига яқинлашди-да, қулоғига алланарса деб шивирлади. Кассир Неъматга разм солди.

— Уял-э,— деди у.— Сен бизни алдадинг. Туриш-турмушингга бир қара!

Неъмат аввал ўзининг уст-бошига қараб олди-да, кейин навбатда турган ҳорғин, эғни-боши бир ҳолатда одамларга бир тикилди.

Уларнинг ҳаммаси бир хил — кул ранг йўл-йўл пижама ва халатда эдилар. Фақат Неъматгина сидирға ҳаво ранг пижама кийган эди.

Одамлар унга таънали тикилиб турардилар.

Неъмат бу йўл-йўл кийимли одамлар орасида ўзини бегона ва аллақандай беўхшов ҳис этди.

Ҳамманинг кўксига қора рақам битилган кичкина тахтачалар...

— Мен ахир рўйхатда борман-ку,— деди Неъмат илтижо билан чўзиб.— Уч ҳафта илгари... Йўқ, уч ой... Нима деяпман ўзи — уч йил!.. Уч йил илгари. Билет олишнинг қийинлигини билардим. Менинг номерим уч юз ўттиз учинчи!

— Номеринг қани?— дея қичқириб сўради кассир билан пичирлашаётган эркак. У Неъматга тикилди.— Сенинг номеринг йўқ!

Неъмат ўзининг тахтачасига қаради — тахтача чиндан ҳам оппоқ оқариб кетганди. Неъмат сездирмай жуфтани ростлаб қолмоқчи бўлди. Кассир Сафтар оға уни чақирди:

— Неъмат, билетингни ол...

— Ахир...

— Сенга мушугинг учун битта билет беришим мумкин. Чунки у ҳам тарғил экан.

Неъмат улкан мовий денгиз қирғоғига чиқиб қолди. «Кисловодскда денгиз нима қилади?— дея ҳайрон бўлди у.— Балки Кисловодск эмас, Красноводскдир? Унда менга поезд билетининг нима кераги бор? Пароходда кетиш ҳам мумкин-ку. Унда дадам билан ойимни бирга олишим мумкин, чунки улар шу яқин орада».

У Кисловодск паркиннинг оқ дарвозаси ёнидан аста-секин юриб ўтди-да, яшил хиёбонга чиқди. Толлар оҳишта шивирлаб турарди.

«Йўқ, ҳар ҳолда улар ҳам инсон. Хушманзара жой... Дадамни-ку, билмайман, лекин бечора ойим иссиққа чидай олмайди». (У қанчалик уринмасин, онасининг сиймосини кўз ўнгига келтиролмади.)

У «Пятачок» хиёбонига чиқди ва қаршисидан уч киши келаётганини кўрди. Улардан бири Неъматнинг катта қизи эди.

— Дада, магнитофон олиб беринг,— дея қичқирди у.

Иккинчиси онаси эди. Неъмат унинг юзини кўра олмади. Лекин у ўзининг онаси эканлигини билар эди.

Учинчиси Неъматнинг хотини — Сурайё эди.

— Соат неча бўлди?— деб сўради Сурайё узоқдан турибоқ.

Неъмат каттакон кўча соатига қаради.

— Роппа-роса уч,— деди у.

Хотинининг товуши ёнгинасида эшитилди.

— Неъмат, бўлди, уйқуни бас қил! Соат неча бўлди!

Неъмат кўзини очди.

— Нима?

— Соат неча бўлди деяпман? Меники тўхтаб қолибди.

Неъмат соатига қаради ва:

— Йигирматакам тўққиз,— деди.

— Худо хайрингни берсин, тура қол, нонга чиқиб кел.

Бир тишлам ҳам нонимиз қолмабди.

— Яхши, бирпас сабр қил, беш минут.

У кўзини юмиб, девор томон ўгирилиб олди.

«Толдиқўрғон, Олакўл, Мананчи».

Бир йил илгари Неъмат ўз кабинетини катта қизига бўшатиб берди ва ўзи унинг хонасига кўчиб ўтди. Лекин каравоти тепасидаги Совет Иттифоқининг сиёсий харитаси жойида қолаверди. Жанубий чегара нақ ёстиғи рўпарасига тўғри келарди.

Ҳар кун ирталаб уйғонар экан, Неъматнинг кўзи хаританинг шу қисмига тушарди. У энди Шарқий Қозоғистоннинг шаҳарлари, кўллари-ю, дарёларини ёддан биларди.

Уни тез-тез уйқусизлик қийнади. Қоронғиликда ёзувларни ўқишнинг иложи йўқ, лекин Неъмат кўзларини юмиб, бармоғи билан Толдиқўрғонни ҳам, Олакўлни ҳам, Мананчини ҳам бемалол кўрсата оларди.

У гоҳ-гоҳ бу шаҳарлар, дарёлар, кўллар ва бу ўлкани ўзича тасаввур қилиб қўярди. Чексиз чўллар, сон-саноқсиз чодирлар, суви қуриб қолган кўллар, дарё қирғоқларидаги отлар уюри... Елдор оппоқ отлар... Лекин шундай пайтлар уни уйқу босарди...

— Неъмат, турсанг-чи, барака топкур, нонга чиқиб кела қол...

Уйқудан кўзларини очолмай қоларди. Сурайёнинг товушида норозилик оҳанглари бор эди.

Неъмат устидаги кўрпани иргитиб ташлаб ўрнидан турди. Оёқ-қўлларини икки-уч марта қимирлатиб, силаб қўйди — бу унинг эрталабки бадан тарбияси. Ювиниб, ошхонага ўтди, у ёқ-бу ёқни ҳидлаб кўрди.

— Ниманинг ҳиди келяпти ўзи? Қамиш билан бодомнинг ҳидими?..

— Нонга чиқиб кел, кейин бодомдан гапирасан.

Дўконда нон бемалол эди. Ўн минутдан кейин эр-хотин топ-тоза, шинам ошхонада яйраб чой ичиб ўтиришарди.

— Мен аллақандай бир бемаъни туш кўрибман,— деди Неъмат.— Биз гўё Қисловодскда эмишмиз... Бокуга билет олмақчи бўлиб мана шу пижамада навбат кутиб турган эмишман. Менга йўл-йўл пижамасиз кишиларга билет берилмайди, дейишар эмиш.

Мушук миёвлади. Неъмат унга бир тишлам колбаса иргитди-да, кулимсиради.

Мушукка ҳам билет олибман. Мушугимиз тарғил бўлгани учунгина билет беришганмиш.

— Шундай бемаъни туш кўраётганинг учун уйғонгинг келмадимми? Мен соат неча бўлди деб сўрасам, сен уч бўлди, дейсан.

— Тушимда соат уч бўлган эди-да.

— Бу йил Муршид оиласи билан Қисловодскка борса керак,— деди Сурайё.

— Қисловодскка билет олиш машаққатларини ўйла-сам, тепа сочим тикка бўлади.

Жигар ранг галстуги гижимланган экан, яшилини боғлади.

— Хўп, хайр,— деди у,— мен ишга кетдим.

— Бугун шанба, вақтлироқ қайтасанми?

...Неъмат муюлишдаги таниши Мусанинг дўконидан бир қути филтрли сигарета харид қилди.

Чекиб, газета киоскасига яқинлашди.

— Ассалому алайкум... Борми?

Салмон дўкончи кўзойнаги тагидан кўзини қисиб Неъматга сезилар-сезилмас ишора қилди. У харидорларга тинимсиз жаврарди:

— Мана сенга «Известия», «Коммунист». Марҳамат, «Молодеж»ни олинг, «Вишка» аллақачон тугади. «Боку» албатта кечаги бўлади-да, оқшомги газеталар эрталаб келмайди. Мана, «Комсомолка». Марҳамат.

Кейин пештахта тагидаги газеталарни чаққонлик билан олди-да, Неъматга узатди.

— Иккитами?— деб сўради Неъмат.

— Бўлмасам-чи?

— Раҳмат, мана, ол.

— Раҳмат! Хайр!

Бу чаққон ҳаракат ва савол-жавоблар навбатда турган чипор кўйлақли йигитнинг диққатини тортди.

— «Футбол» йўқ дегандингиз-ку. Хуфия сотар экансиз-да. Уялмайсизми, амаки!

Салмоннинг жаҳли чиқди:

— Нега жаврайсан! Отанг хуфия қилиб сотади. Бу ўртоқ обунага оляпти. Мен сенга обунанинг газетасини берайми?

Неъмат узоқлашиб бораркан, серзарда, йўғон товушни эшитди:

— Қаллангни ишлатиб, «Футбол»га вақтида обуна бўлгин эди.

— Нега энди обуначи бу ердан газета олади?— йигитча охирги марта бўлса-да, журъатсизгина ҳужум қилиб кўрди.— Обуначиларнинг уйига элтиб беришади-ку.

— Бу унинг иши,— деб гапини бўлди Салмон.— Сенга нима?

У қорани оқ, деб шунчалик қатъий ишонч билан исботладики, йигит охири таслим бўлди.

— Хўп, майли. нега бунчалик қизишасиз? Мен бирор нарса дедимми?

Неъмат жилмайиб, автобус бекати томон йўл олди.

«Кун ёмон бошланмади шекилли... Қизик туш. Қўнғилдагидек нонушта. Ажойиб сигарета. «Футбол»нинг икки нусхаси».

Ҳаво очиқ. Осмоннинг у ер-бу ерларида сийрак оқ булутлар сузиб юрибди. Бунақа кунда кишининг кайфияти ҳам яхши бўлади.

Лекин яхши кайфият учун бундан ҳам аҳамиятлироқ сабаб бор эди: агар Дадаш муаллим айниб қолмаса...

Кеча ишдан қайтаётганларида Дадаш муаллим Неъматга тўсатдан мурожаат қилиб қолди:

— Хўш, нега бадний таржима билан шуғулланмайсан? Азбаройи худо, шу ишда ўзимнинг ҳам сочим оқарди, лекин фақат илмий-оммабоп адабиётнинг таржимасидан нима фойда? Одамнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Сен қобилиятли, саводхон одамсан. Тилни яхши биласан. Бадиий таржима билан ҳам шуғулланиб тур.

— Оз-моз таржима қилиб турибман, Дадаш муаллим. Ҳар замонда, агар ҳикоя ёки очерк қўлга тушиб қолса...

— Бу кичик асарлардан нима фойда? Худога шукур, каттагина оиланг бор.

— Киностудияга дубляж ҳам қилиб бердим. «Тирпиклар ва ўликлар»ни. Кўргандирсиз балки.

— Симонов романи асосида-да...

— Ҳа.

Улар жим қолишди. Неъмат қармоқ ташлаган балиқчидай кута бошлади. «Менинг вазифам — ишора қилиш. Бўлса бўлгани, йўқса, ҳожати йўқ. Ўзи гап очди-ку».

Узоқ сукунатдан кейин Дадаш гапни давом эттирди:

— Жуда яхши, бу роман нашриётнинг планида бор. Эплармикансан?

Неъмат ҳаяжоннинг зўридан бирор қалтис гап айтиб юборишдан қўрқиб бир муддат жим қолди. Кейин жавоб қилди:

— Менимча, эпласам керак.

— Ундай бўлса жуда соз.

Бир оз фурсат улар гаплашмасдан боришди.

— Сиз яхши тушунасиш, Дадаш муаллим,— дея Неъмат жимликни бузди.— Ёз келяпти. Бошқа иш олмай ёзни шу роман таржимасига бағишласам девдим.

Дадаш зийрак одам эди. У тезда гап маъносига тушуниб етди.

— Эртага менга эслат,— деди у.— Шартнома тузамиз. Шунда бемалол ишлайверасан.

— Катта раҳмат, Дадаш муаллим!

«Гапнинг сирасини айтганда, Дадаш ёмон одам эмас. Ёз ишини яхши билади. Нашриётда қирқ йилдан бери ишлайман, бу нашриётга келганимдан бери бошимда қанча тук бўлса, шунча одам кўрдим, ишни дастёрликдан бошлаганман. Бир пайтлар «Дадаш югурдак» деган ном ҳам олган эдим», деган эди.

Қани, чаққонроқ қимирласанг-чи.

Югур, элтиб бер. У ёққа чоп-бу ёққа чоп. Хуллас, унга ҳам, бунга ҳам улгуриб, кунлардан бир кун корректор бўлиб олди, сўнгра редактор, кейин бўлим бошлиғи, қарабсизки, бугунги кунда бош муҳаррир. Нашриётда биринчи бўлмаса-да, иккинчи одам — шу Дадаш. Ҳурмати жойида, унга худди директордек муомала қилишади. Виждонан айтганда, сира мағрурланмайди. Ҳар нарсанинг қадрига етади. Жони дили — футбол. Епирай! Шу ёшда бунчалик қизиқишга бало борми! Футболдан гап очилиб қолса бас, лов этиб кетади. Газетадан икки нусха олгани ҳам яхши бўлди-да. Шартномага қўл қўйса бас. Бошқаси керак эмас. Ёзга ҳам пул бўлади. Дубляж учун оладиган пулга эса магнитофон харид қиламан. Анчадан бери Карменга ваъда қилиб юрибман».

Кармен — Неъматнинг катта қизи. Уртанчаси — Жильда. Кичиги — Наргиз.

Йўқ, у назардан қолган, овоздан айрилган қўшиқчи — ақлдан озган кимса эмас.

Кармен ва Жильданинг отаси — Сурайёнинг биринчи эри — хотинидан йигирма икки ёш катта марҳум Асад операга жонини тиккан одам эди.

Неъмат негадир бир воқеани сира унута олмасди: Асад юмшоқ чарм креслода дам олиб ўтирар экан, унинг бир тиззасида Қармен, иккинчисида Жильда бўларди. Улар шу ўтиришда пластинкага ёзилган операларни тинглашарди.

Ушанда Қармен етти-саккиз ёшларда, Жильда беш-олтиларда эди. Неъмат уларнинг бир тусдаги қирмизи ранг, калта бурма кўйлакчаларини худди ҳозиргидек эслайди. Сочларига улкан-улкан қирмизи ленталар тақилган. Қизлар қип-қизил ёноқларини дадасининг юзига босганича соатлаб куй тинглашар эди. Асад музикадан ниҳоятда роҳатланганидан кўзларини юмиб оларди.

Уларнинг тўқ сариқ рангли абажури ҳам бор эди. У хонага қуюқ дамланган кўк чой тусини берарди.

Қармен ёмон ўқийдиган бўлиб қолди. Қизларнинг отаси — таниқли хирург, профессор Асад фарзандларининг таълим-тарбиясини назорат қилиб туришга кўпда имконияти бўлмасди. Бўш вақтларида эса музика тингларди.

Қисқаси, танишлари ёрдамида Неъматни топишди. Босмахонада ҳарф терувчининг шогирди ва тил-адабиёт факультетининг студенти бўлган Неъмат эски пул ҳисобида 150 сўмга Қарменга сабоқ бериш билан шуғулланар, Жильдани мактабга тайёрлар эди.

Ўнгитча бу оилага жуда тез ўрганиб кетди. Улар Неъматнинг студентларга хос камтарона турмуш кечиришини билишар, шу сабабли тез-тез овқатга таклиф этиб туришар эди. «Кўрайлик-чи, Сурайё хоним бугун қандай таом билан хушнуд этар эканлар», дерди Асад уни дастурхонга таклиф қила туриб. У хотинини «Сурайё хоним» деб атарди. Неъмат унинг оғзидан бирор марта ҳам хотинига «Сурайё», деб мурожаат этганини эшитган эмас. Йўқ, қачон қараманг, «Сурайё хоним», «Сурайё хоним!»

Ўйнинг катта-катта хоналарига гиламлар тўшалган бўлиб, юрганинга оёқ товушинг ҳам эшитилмасди. Асад-

нинг кабинети деворида отасининг каттакон портрети осифлиқ турарди.

Меҳмон келса-келмаса, стол устида доимо оқ дастурхон ёзиғлиқ бўларди. Дастурхонга қимматбаҳо идиш-оёқлар, кумуш вилка-қошиқлар қўйилар эди. Бутун оила барабар ўтириб овқатланарди.

Уй доим топ-тоза, ораста турарди. Сурайё ёки қизчаларнинг ёмон кийиниб юрганликларини Неъмат сира кўрмасди. Қўйлақлари доимо дазмолланган, сочлари текис таралган бўларди...

Бундай овқатлардан кейин Неъмат ўзининг Қалъа¹-даги тор ва кўримсиз ҳужрасида алламаҳалгача ухлай олмас, бўёқлари ўчиб кетган деворларга тикилиб ётгани ётган эди.

Наврўз байрами арафасида Неъматни меҳмонга таклиф қилишди. Оқ дастурхонга одатий кўкатлар, турли рангдаги кичкина-кичкина шамлар, бўялган тухумлар, ширинликлар қўйилганди.

— Жуда ажойиб байрам,— деди Асад.— Афсуски, ота-боболаримиз ичишни тақиқлаб хато қилишган... Ичимликсиз байрам — байрам бўптими!

Неъмат жилмайди. У Асаднинг ичмаслигини биларди.

— Кел жиндай коньяк ича қолайлик. Газагимиз ҳам жойида.

Сурайё нафис қадаҳчалар келтирди.

— Соғ бўлайлик! Сурайё хонимнинг соғлиги учун ичамиз!

— Сизнинг соғлигингиз учун, Сурайё хоним!— деди Неъмат ва умрида биринчи марта ичди...

Неъмат уйига кетаётганида анча кеч бўлиб қолганди. Йигит ташқарига чиққач, уларнинг деразасига қараб қўйди. Деразаларнинг иккитаси қоп-қоронғи, қизлар ухлашган. Иккитасида қуюқ дамланган кўк чой ранги тара-

---

¹ Қалъа — Боқунинг эски қисми.

либ турарди. Ичкари жимжит. Гидамларда юрганинг билан сув қуйгандек бўлиб тураверади.

Неъмат деразаларга узоқ тикилиб турди, шунда тўсатдан трамвай товушини эшитиб қолди, бу охириги трамвай эди. Югурган эди, сирпаниб кетиб йиқилди. Шошиб ўрнидан турди-да, яна югурди ва аранг охириги вагонга илиниб олди.

Трамвай бўм-бўш, чироқлари ўчган. Рельс бўйлаб қалдираб бораётган вагонда ёлғиз Неъмату вагон деразаларида акс этиб турган юлдузлар, холос. Олдинги вагондаги кондуктор аёл ҳайдовчи билан эзмаланишиб борарди. Улар ўзлари билан ўзлари овора.

Баҳор ҳиди келиб турарди. Минг тўққиз юз эллик бешинчи йил баҳорининг тунги нафаси уфурарди.

Шу пайт Неъмат хаёлига келган фикрдан карахт бўлиб қолди: у Сурайёни севиб қолган эди. Бу кашфиётдан қаттиқ чўчиб кетди. Бу беъматни, рўёбга чиқмайдиган муҳаббат эканини билар, тушунар эди.

Трамвай қалдираб борар, вагон ойналаридаги юлдузлар акси эса безовталаниб силкинарди.

Ўша тунда Неъмат ўзининг тор ҳужрасига бормади. Тонггача кўчаларда тентираб юрди. Сурайё ҳам у билан ёнма-ён бўлди.

О, парвардигор! Буларнинг ҳаммаси худди кечагина ёки минг йил илгари бўлиб ўтгандек туюлади. Мана энди ўн йилдан сўнг ўша унутилмас март оқшоми ҳақида ўйлар экан, Неъмат кулимсираб қўйди.

Ҳаёт тасодифларга тўла. Агар бундан ўн йил бурун, ўша тунда Неъматга ҳаётнинг бугунги кунини — 1965 йил 5 июнни таърифлашса, у ҳеч қачон ишонмаган бўларди.

Бугунги тонгнинг барча икир-чикирлари: Сурайёнинг товушидан уйғониши, у билан нонушта қилишлари, ишга кетиш олдидаги хайрлашуви — буларнинг ҳаммаси ўн йил муқаддам Неъмат учун ушалмас орзудек туюларди.

Худди шунингдек, яна ўн йилдан кейин бошига қандай савдолар тушишини ҳам ҳозир тасаввур эта олмайди.

У кўнглида яшириб келаётган, рўёбга чиқишига сира ҳам ишонмайдиган ўзининг ардоқли орзу-ҳавасларини хотирасида тиклай бошлади. Эслаб, жилмайиб қўйди: «Наҳотки, бу орзуларим ҳам рўёбга чиқса? Йўғ-е! Лекин ўн йил муқаддам менга бугунги кунимни гапириб, тасвирлаб беришганда, ишонармиди? Йўқ! Шундай бўлгач...

Ҳаётда нималар бўлмайди. Ҳозирда рўёбга чиқишига ишонмай, сир тутиб, ҳатто ўйлашга ҳам журъат қила олмайдиган ишлар беш йилми, ўн йилми, ўн беш йилми ўтгач, бир кун келиб ҳаётим мазмунига айланиб қолиши мумкин-ку ахир».

Бироқ бу фикрдан кўнгли ёришмади. Чунки ундан ўзи ҳам иккиланиб қолди. Балки буларнинг барчаси ҳақиқатга, реал воқеликка айланган пайтда бугунги кундек оддий нарса бўлиб туюлар.

...Бир куни Неъмат, одатдагидек, қизлар билан дарс ўтгани келса, кўча эшик ланг очиб эди. Қўшниллар, қариндош-уруғлар, таниш-билишлар кириб-чиқиб туришарди. Неъмат кираверишдаги хонада Сурайёнинг опаси Олияни учратиб қолди. Унинг эгнидаги мотам либосини кўриб ҳайрон бўлди. Олия бошига қора рўмол ўраб, устига қора гулли кўйлак кийиб олганди. Кейин унинг юз-кўзига разм солди. Кўзлари йиғидан қизариб, шишин-қираган, лаблари эса бўялган...

Асад ўша куни ишхонасида юраги ёрилиб ўлган эди...

Неъмат узлуксиз етти кун келиб-кетиб турди.

Еттинчи куни кечқурун ҳамма тарқагач, Сурайё Неъматга мурожаат қилди:

— Биласизми, шу кунлар ичи кўп ишларга қўлимиз ҳам тегмай қолди. Энди ишга жиддийроқ киришинг. Карменнинг ўқиши шундоқ ҳам бўш эди, энди анча қолиб кетгандир. Эртадан дарсларни бошлаб юборинг, илтимос, ундан жиддийроқ талаб қилинг.

Икки ой ўтгач, Неъмат Сурайёнинг ёнига ботинқирамай яқинлашди.

— Сурайё хоним,— у уялинқираб гап бошлади. Бу гапчи у кўпдан бери айтмоқчи бўлиб юрар, бироқ қандай қилиб айтишни билмасди.— Сурайё хоним, ўзингизга маълумки, мен сизга, оилангизга жуда ўрганиб қолдим. Мен айтмоқчи эдимки, менга... менга ҳақ тўлашнинг ҳожати йўқ. Мен шундай ҳам дарс — сабоқ беравераман.

Сурайё жилмайди:

— Қўйсангиз-чи, Неъмат! Бу ҳақда ўйламанг ҳам. Мен сиздан жуда хафа бўламан.

Эзда Сурайё ҳеч қаёққа бормади. Асаднинг йилини ўтказишди. Куз оқшомларининг бирида янги фильм тўғрисида гап очилиб қолди. Сурайё энг охириги марта кинога қачон тушганлигини эслай олмаслигини айтди. Эртаси куни Неъмат «Баҳор» кинотеатрига тўртта билет олиб келди. Қармен билан Жильда Сурайёни боришга кўндирди. Фильмда севишган ёшлар сон-саноқсиз тўсиқлар ва ота-оналарининг ҳийла-найрангларини енгиб ахийри қовушадилар. Сурайё кўп кулди. Кинодан чиқишганида у Неъматнинг кўзига ёшариб кетгандек туюлди.

Улар аҳён-аҳёнда пайт топиб кинога боришар, сайр қилишар эди. Бир сафар денгиз сайрига ҳам чиқишди.

Шу тахлит куз ҳам ўтди. Бир кечаси момиқдай илк қор ёғиб чиқди.

Неъмат энди йиртиқ туфлисида юра олмай қолди. Янгисини олди, пальтога эса пули етмади. «Ҳечқиси йўқ,— деди ўзига ўзи,— эски, қадрдон камзулим бу йил қишга ҳам чидаш берар».

Сурайё бир куни дарсдан сўнг Неъматнинг қўлига каттакон тугун тутқазиб: «Уйда очиб кўрарсиз», деди. Йигитнинг сабри чидамади, зинапоядаёқ очиб кўрди. Шу заҳотги орқасига қайтди. «Сиз мени ранжитяпсиз. Уялмайсизми?» У чиндан ҳам ранжиган эди.

Узоқ тушунтириш ва тортишувлардан сўнг Сурайё уни кўндирди. Неъмат янги пальтони кийиб кетди.

Худди шундай қиш кунларининг бирида, ўшанда ҳам дарсдан сўнг Сурайё:

— Қолинг, биз билан овқатланинг, дўлма қилган эдим,— деди.

Таомдан сўнг дарҳол йўлга тушиш одобдан эмас. Суҳбат бошланди. Қизлар ухлагани хоналарига кириб кетишди.

Неъмат ўзи ҳақида гапиришни ёқтирмасди, балки қўлидан ҳам келмасди. Лекин Сурайёга бутун ҳаётини гаприб берганини ўзи ҳам билмай қолди.

Неъмат тўсатдан соатига қараса, ўн икки ярим бўлиб қолди.

У сира бундай кеч қолган эмасди. Кетай деб, ўридан туряпган жойида Сурайёнинг кўзларига қарғб қолди. Нега шу пайтгача сезмабди? Унинг кўзлари, ёноқлари жиққа ёш эди. Неъмат нима қиларини билмай қолди: уни қандай тинчлантирсин, овутсин? Сурайё унинг ҳаяжонланаётганини кўриб, тўр тўқилган жажжи рўмолчасини олиб кўз ёшларини артди, жилмайишга ҳаракат қилди.

— Ҳечқиси йўқ,— деди у.— Эътибор берманг, ўтиб кетади.

Сурайё бир оз жим қолди, Неъмат эса кутмаган сўзларни эшитди:

— Худо менга ўғил насиб этмади. Мен эса ўғлим бўлишини, у сал бўлса ҳам сизга ўхшашини истардим...

Неъматнинг юраги гурсиллаб уриб кетди. У ноқулай аҳволдан қизараётганини ҳис қилди ва ўзини босишга ҳаракат қилди-ю, бўлмади.

Сурайё унга тикилиб, ҳаммасини кўриб, тушуниб турарди. Уни эркалаб, жилмайиб бошини силади. Неъмат эса Сурайёнинг қўлидан ушлаб ўпди. Йигит бир дақиқа ўзини унутиб қўйди, аммо хаёли: «Сурайё нега қўлини тортиб олмаяпти?»— деган фикр билан банд эди. Неъмат Сурайёни ойлар, йиллар давомида зах ҳужрасида эзилиб ётган ногаҳоний дадиллик, эҳтирос билан қучди, кўксига босди, лабларини, унинг нафис лабларини ахтара бошлади, топа олмади, шундан кейин қовоқ-

ларидан, пешанасидан, нягидан, томоғидан, бўйнидан ўнаверди.

Неъмат йигирма уч ёшда эди, ҳаётида илк бор аёл кишини ўпиши эди...

Қуз охирлари Неъмат билан Сурайё турмуш қуришди. Сурайё уларни қандай кўндиргани маълум эмас, ҳар қалай, Кармен ҳам, Жильда ҳам Неъматни дада, деб атай бошлашди. Неъмат ҳам уларни ўз қизидай кўрарди.

Икки йилдан сўнг уларнинг оиласида яна бир қизалоқ туғилди. Сурайёнинг онаси Бикия хола узоқ вақт қизидан хафа бўлиб юрди. У Сурайёнинг Неъматга турмушга чиққанидан норози эди. «Одамларнинг олдидан юзимни ерга қаратди. Шундоқ одамнинг беваси келиб-келиб, жулдурвоқи гўдакка тегиб ўтирибди! Биринчидан у сендан ёш. Иккинчидан, тайин-таъсири йўқ бир бола. Сени, манави гўдакларни қандоқ боқадилар? Қандай рўзгор тебратадилар!» Лекин Сурайё онасининг гапларига қулоқ солмади, шундан кейин Бикия хола индамади, лекин бу хонадонга келмайдиган бўлиб кетди.

Фарзанд туғилгач, она-бола ярашишди. Бикия қизини кўргани туғруқхонага борди. Неъматни ўпиб: «Тақдир экан-да, яратган эгамнинг қурбони бўлай! Пешанага ёзилгани бўлар экан-да. Дуо кетган экан-да», деди.

Бикия хола Неъмат билан бирга қизиникига келди, пишириб-куйдириб, кир ювди. «Наслимиз шунақа,— деди у,— ўғил туғмаймиз. Опадан икки қизмиз. Менинг учта қизим бор. Энди Сурайёнинг қизлари ҳам учта бўлди».

Икки ойдан кейин улар бир амаллаб Бикия холанинг уйини сотиб, кўчириб келишди. Унинг ёрдами ниҳоятда зарур эди. Бечора Сурайё жуда қийналиб кетган эди.

Ота-онанинг истаги билан қизчага Наргиз деб исм қўйишди. Неъмат қизининг туғилганлиги ҳақидаги гувоҳномани расмийлаштириб, уйига қайтаётгандагина «Наргиз» операси борлиги эсинга тушиб қолди. Демак,

улар марҳум Асаднинг анъанасини давом эттиришибди-да. Сурайё бу гапга миқ этмади.

...Автобус бекатда пишқириб тўхтади. Неъмат унинг номерига назар ташлаб, зинасидан кўтарилди.

Автобусда одам сийрак эди. У дераза ёнига ўтирди.

Рўпарадан келаётган троллейбуснинг айриси симдан чиқиб кетди. Ҳайдовчиси тушиб, арқонни торта бошлади.

Шунда бирдан Неъматнинг хаёлига: «Троллейбус маълум бир маршрут бўйича юради, уни ўзгартира олмайди,— деган фикр келиб қолди,— агар у ўз йўлидан жиндак четлашса, симдан чиқиб, тўхтаб қолади. Трамвай ҳам изларидан чиқа олмайди, чиқиб кетса, фалокат юз беради. Хўп, яхши. Нима учун маршрут автобуси деб ном қўйилган мана шу шалоқ арава ҳар куни ҳар соат битта йўлдан юради, ҳар куни бозор, почта, банк, кино, ҳаммом, сартарошхона ёнидан ўтади? Ахир, у тўғри келган кўчага бурилиб кетиши мумкин-ку! Маршрут автобуси! Унинг тақдири мураккаброқ. Троллейбус ва трамвайнинг маршрутларини ўзгартишга ташқи тўсиқлар халақит беради. Автобус эса яширин тўсиқларга — келишилган ва тасдиқланган ҳаракат графигига — ўзи қабул қилган қоидаларга бўйсунди. У бу қонда ва графикларни буза олмайди, унутолмайди. Мабодо унутилса, мабодо адашилса... Оббо, худди шеърнинг ўзи-я...»

— Афсус, сен йўқ эдинг-да,— деди Дадаш,— биз бу ерда тортишиб ўтирибмиз.

— Салом,— деди Неъмат.— Нима тўғрисида тортишяписизлар?

— Мен эртага Ҳусайнов ўйинда қатнашмайди, деб Дадаш муаллим билан баҳслашиб қолдим,— ингичка товушда қичқирди эшик ёнида ўтирган Яҳё.

Неъмат индамай Дадашнинг столига «Футбол» газетасини қўйди.

— Бунда командалар составининг рўяхати бор,— деди у.

Хонадагиларнинг ҳаммаси гурр этиб Дадашнинг столи атрофини ўраб олишди.

Дадаш хийла тажанглик билан газетани ёйди.

— Қани?

— Мана.

— А-ҳа, Қавазашвили, Воронин...

Шунда семиз Дадаш тўсатдан қушдай енгиллик билан ўрнидан туриб кетди.

— Марҳамат! Ҳусаннов, кўрдингми? Яхшилаб кўрвол! Ҳўш, биз нимадан баҳслашган эдик?— у ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди. Дадаш тантана қилди. У товуши, кулгиси билан эфирни тўлдирган кучли радиостанциядек хонани бошига кўтариб юборди.— Сен ҳали мен билан футбол хусусида баҳслашадиган бўлиб қолдингми?!

Хонада шундай шовқин-сурон, шундай тўполон кўтарилдики, аста қўяверасиз. Дадашнинг ғалабаси бутун бўлимнинг тантанасига айланиб кетди. Яҳе янада кичиклашиб кетгандай эди. У алланарсалар деб мингиллай бошлади. Дадаш эса ҳамон тантана қиларди.

— Икки ўйин ўтди ҳам уни майдонга чиқаришгани йўқ, эртангига сақлаб қўйиншибди, дедим-ку, у эса менга — йўқ, у касал, жароҳати бор, деб ўргатади-я. Мендан сўрамайсанми!

Ҳозир Неъмат нашриётга ишга киргунча футбол ишқибози бўлмаганига ажабланарди. Болаликда у жинкўчада футбол ўйнарди, улғайгач, стадионга камдан-кам борадиган бўлди, аниқроғи, бутунлай бормай қўйди. Нашриётда эса футбол касалига йўлиқди. Энди энг ашаддий ишқибозлардан бирига айланди.

«Макаров айбдор. Баншевскийни тушуниб бўлмайди. Сен ўзи кўрдингми, улар қанақа тўпни киритишолмади! Йўқ, судья аниқовлик қилди, ўн бир метрлик бериш керак эди. У бурчакдан бошлаб гол урди-да...» Бунақа суҳбатлар «Нефтчи»нинг ҳар бир ўйинидан сўнг бўлиб турар эди. Биринчи усул бўйича: анализ — хулоса — танқидий муҳокама. Иккинчи усул бўйича суҳбат нав-

батдаги ўйин олдидан бўларди: фол боқишлар, имкониятларни чамалаб кўришлар, тахминлар.

Дадаш футболни — командалар тарихи, ўйинчиларнинг таржимаи ҳоли, ўйинларнинг турли хил системалари, техник усулларини беш қўлдек биларди. Бу масалалар хусусида у билан фақат Неъматгина баравар келарди. Баъзи деталлар, қўшимча маълумотлар масаласида ҳатто уни оғиз очирмай қўярди. Шунинг учун Дадаш гоҳ-гоҳ Неъматдан «Б» группасидаги командалар таркибини сўрар ёки дублёрлар ўйинининг жадвалини аниқлаб олар эди.

Неъмат ҳам ўзининг бу борадаги обрў-эътиборини сақлаш учун футболга алоқадор матбуотни диққат билан кузатиб борарди. Эндиликда ўзи ҳам авваллари бундай ажойиб ўйинга совуққонлик билан қараганидан ажабланирди... Фақат ўйиннинг ўзи эмас, унга алоқадор бўлган бутун воқеалар: ўйиндан анча илгари футбол абонементи сотиб олиш, мавсумнинг тантанали очилиши, ўйин кунлари кўчалардан ўтиб бораётган одамларнинг рақиблиги-ю, бирдамлиги, ғалаба ва мағлубиятнинг умумий қувончи-ю, алам-андуҳи, улфатларнинг ҳузур билан пивоҳўрлик қилишлари — буларнинг ҳаммаси унга роҳат бағишларди... Турли шаҳарлардан радио орқали эшиттирилаётган, кейинги пайтларда телевизорда кўрсатилаётган репортажлар, сўнгги ахборотлар, «Нефтчи»нинг кейинги аҳволи билан боғлиқ бўлган ўйин натижалари... Ҳа, футбол — тенги йўқ эрмак!

«Заҳар-заққум Қурбон бўлса ўзи пул тўплашдан бошқани билмайд-ю, яна: сизлар ҳам нишқибоз бўпсизларми, деб масхара қилади. Шунчаки ўзларингни овутиб юрибсанлар, вассалом, дейди. Бу куйиб-пишиншларинг, қизишиншларингнинг барчаси сохта, дейди. Ҳой, тентак, бекордан-бекор ким асабини бузарди. Бўлмаса, бутун ишларни йнғиштириб стадионга югурнишга, приёмилик ёнида ўтиришга, минг азоб билан газета олишга нима мажбур этади? Унга шунақа десанг, бошини чайқаб: Да-

дашгина ҳақиқий ишқибоз, қолганларинг эса унга лаган-бардорлик қилиш учун ўзларингни ишқибоз кўрсатасанлар, дейди. Бундай фикр фақат ўшанинг хаёлига келиши мумкин. Сизлар азбаройи, бекорчиликдан ишқибоз бўлиб қолгансизлар, дейди. Бекорчиликдан нима қилишларингни билмай, ўзларингни футбол билан оутасанлар. Сенлар учун футбол — афюн, нашадек гап. У сенлар учун бир овунчоқ. Қўявер, валдирайверсин...»

— Дадаш муаллим,— дея сўради Жамшид,— сизнингча, индинги ўйиннинг натижаси қандай бўлади?

Бир ҳафтадирки, нашриёт индинга бўладиган матчни кутиш ҳисси билан яшайди. Бу ҳис хизматдаги ва уйдаги, ишдаги ва турмушдаги суҳбатга жон бағишлайди. Бир сўз билан айтганда, Ирландия билан бўладиган ўйин бутун ҳафтага файз киритди. Келаси ҳафтада ҳам муҳим матч — Тбилиси билан Москванинг «Торпедо» командалари ўртасида ўйин бор. Ундан кейинги ҳафта ҳам мазмунли бўлади. Лекин индинги ўйин ўтмагунча, келгусиси ҳақида ҳеч ким оғиз очмайди. Индинги кун ҳамма катта футбол кунлари сингари тантана, байрамдек кутилмоқда.

— 3:0,— деди Дадаш тортишувга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.

— 3:0! Айтишга осон,— деди Жамшид ҳаяжон билан. Бу сўзни у гўё Дадашнинг тахмини тўғри чиқиб, Ирландия 0:3 га ютқазиб қўйгандек такрорлади.— Лекин Ирландия ҳам кучли команда, тўғрими?— Дадашнинг гапидан кейин Жамшид индинги ўйин ҳақида ўтган замонда гапира бошлади.

— Ҳеч-да, бўлмаган гап. Ҳисоб 2:2 бўлади. Баҳс бойлашамиз!— деди Яҳё.

— Яна баҳслашасанми? Сенга озлик қилувдимми? Яҳё ўз айтганида туриб олди.

— Мана кўрасизлар, 2:2 бўлади.

Яна тортишув бошланди. Биров-бировига қулоқ сол-

мади. Бу тортишувни стол устига газета ташлаб ҳам тўхтатиш қийин эди.

Неъмат бу шовқин-суронда иш тўғрисида гап бўлиши қийинлигини пайқаб жимгина хонадан чиқиб кетди.

Коридорнинг охиридаги очиқ дераза олдида Зоир билан Тахмина суҳбатлашиб туришарди. Зоир ниманидир шивирларди, Тахмина куларди. Бу қизнинг тишлари майда, теп-текис эди. Эғнида баҳор фаслида кийиладиган калта энгли қизил кўйлак. Унинг овози бўғиқ, паст бўлиб, ғайри табиий—гўё пианинода гаммалар ижро этилаётгандек эди.

Зоирнинг ўзи кулмасди. Афтидан, Тахмина хахолаб кулаётган пайтда янги ҳазил-ҳузул, кулгили воқеани ўйлаб топиб, айтишга тайёрланиб турарди, у Тахминадан кўзларини узмасди.

Зоир нефть бўлимида ишлайди. Ҳар гал уни кўрганда Неъмат назарида икки қўлтиғига тарвуз қистириб олган одамни кўргандек бўлар эди. Ҳақиқатан мускулдор Зоирнинг икки қўлтиғида иккита тарвузи бордек икки кифти бир бўлиб «Ф» ҳарфини эслатиб турарди.

Кейинги пайтларда Неъмат Тахминанинг Зоир билан лақиллашиб турганини кўрганда назарида Зоир Тахминани пляжга бирга боришга ундаётгандек туюладиган бўлиб қолди. Қизиқ, нега энди пляжга бориши керак экан? Балки Зоирнинг шахсий машинаси бўлиб, унда тез-тез пляжга бориб турганлиги учундир? Нима бўлганда ҳам пляж мускулларини кўз-кўз қилишга жуда боп жой-да.

Неъмат уларга яқинлашди.

— Зоир, бу ишинг яхши эмас,— у бошини сарак-сарак қилиб қўйди,— Манафга айтиб бераман.— Манаф — Тахминанинг эри. У бир ойдан бери Москвада, командировкага кетган.— Сен штангачи, лекин у ҳам эски полвонлардан.

— Вазнимиз ҳар хил. Мен оғирман, у енгил.

— Ростданам енгил вазндами-а? Тахмина?

Тахмина кулиб қўйди. Албатта, сал илгарингдай эмас.

Шунчаки жилмайди. Неъматнинг ҳазили ерда қолмасин учунгина жилмайди. Неъматнинг ўзи ҳам ҳазили «Матбаачи» деворий газетасидаги байрам карикатуралари ва дўстлик ҳазиллари сингари ясамароқ чиққанини пайқайди. Оилавий мавзуларга оид ҳазил-мутойибалар уларнинг бўлимида одат тусига айланиб қолганди.

Неъмат Тахминанинг кўйлагига разм солиб қўйди. Ёқасидаги иккита тугмача қадалмаган, кўйлаги остидан аллақандай ҳаво ранг нарса кўришиб турарди.

Неъмат кўзларини олиб қочди.

— Мен Зоирга тушимни гапириб бердим,— деди Тахмина.— Тушимда Ригани кўрибман. Шуниси қизиқки, мен ҳеч қачон Ригада бўлган эмасман.

Ҳаво ранг нарса яна Неъматнинг кўзига ташланди.

— Менинг тушимга ҳам бир пайтлари ўзим бўлмаган шаҳарлар кирарди... Лондон, Париж...— у деразага қаради. Деразадан зангори осмон кўришиб турарди.— Умуман, бу яхши хислат. Хонадан чиқмасдан, ўриндан турмасдан, бир тийинсиз бутун дунёни айланиб чиқасан. Билет ҳам, виза ҳам керак эмас.

— Ҳозир тушингда нималарни кўряпсан?

— Эҳ, Тахмина, менинг ҳозирги тушларимда жиндак ҳам маъно йўқ. Ҳозир мен туш эмас, аллақандай бемаъни нарсаларни кўраман. Кундузги ишлар давомини кўраман. Агар мен кундузи ярим босма табоқ таржима қилсам, тушимда уни давом эттираман, қалам ҳақи оламан ёки магазинда юраман, кимдир навбатсиз суқилишга ҳаракат қилади, мен унга танбеҳ бераман ёки бозорда сўкинаман. Менинг энг ширин тушим — Кисловодск— Боку поездига билет олиш... Ёки ўзимизнинг қутлуғ даргоҳимиз ва унинг ходимлари — Сафтар оға, Мамед Носир, Дадаш муаллим, Қурбон...—у «сен»ни ҳам қўшмоқчи эди, лекин Зоирга қараб, нафасини ичига ютди.

Зоирнинг асабийлаша бошлагани аниқ кўришиб турарди. Неъматнинг суҳбатга суқилгани ва Тахминанинг диққатини ўзига тортганидан жаҳли чиқяпганди.

— Мен ҳеч қачон туш кўрмайман, умрим бино бўлиб туш кўрмаганман,— деди Зоир.

— Наҳотки? Бўлмаган гап! Ишонмайман!— деди Тахмина ҳаяжон билан.

— Рост. Мен ҳатто туш кўриш нималигини ҳам билмайман.

Зоир ҳали жуда ёш бўлиб, у ғайри табиий, юз фоз уйдирма бўлган эътирофи билан суҳбатдошининг диққатини ўзига қайта жалб этмоқчи бўлганини Неъмат тушунди.

— Туш кўрмайдиган одамлар Австрия ёки Швейцарияга ўхшайди, деб айтиб юргувчи бир ўртоғим бор эди,— деди Неъмат.

Тахмина унга саволомиз тикилди. У яна Тахминани ўзига қаратиб олди. Зоир ҳаддан ташқари кескинлик билан:

— Нега энди албатта Австрия, Швейцария, масалан, Камбоджа эмас?— деб сўраб қолди.

— Камболжа дейсанми?— дея такрорлади Неъмат ва харитани кўз ўнгига келтиришга уринди.— Эсимда йўқ, унинг денгиз чегараси борми-йўқми. Дўстим, Австрия ва Швейцария ҳақида — бу давлатларнинг денгизга чиқадиган йўли йўқ, дерди. У туш кўришдан маҳрум одамларни денгизсиз мамлакатларга ўхшаш, деб ҳисобларди. Австрия, Швейцария... Яна қайси мамлакатларда денгиз йўли йўқ?

— Ҳа-а, гап бу еқда экан-да...— деди Тахмина чўзиб.

Жим қолишди. Зоир чўнтагидан тароқ олиб, асабий равишда сочини тарай бошлади.

— Хўп, яхши,— деди Неъмат,— узр, мен суҳбатларингизга халақит бердим.— «Қизиқ, у кун бўйи ёқаси очқлигича юраверармикин?»— дея ўйлаб улардан узоқлашди-да, кейин ўзини тўхтатолмай, яна орқасига ўгирилиб Тахминага тикилди.

— Мабодо тушимда тўсатдан Ригага бориб қолгудек бўлсам, у ердан сени албатта топаман,— деди у.

Майда, текис тишлар...

Нима бўлганда ҳам қизиқ: наҳотки, Тахмина билан Дадаш ўртасида бирон-бир муносабат бўлса? Дадаш ва Тахмина! Епирай! Йўғ-э, ишонмайман, бекор гап... Лекин бир томондан... Дадаш ҳам анойилардан эмас. Бултур Тошкентдаги конференцияда қанақа ҳунарлар кўрсатгани ёдимда... Неъмат ўзича Дадаш билан Тахминани ёнма-ён тасаввур қилиб кўрди. Дадашнинг каттакон қорни, боши, карнай бурни... ва Тахминанинг узун оёқлари, енгсиз, чиройли қўллари... Ақлга сиғмайдиган гап! Тахмина ҳам ўз бошлиғини ёмон кўради, дейишади.

Неъмат бўлимга қайтиб кирди. Футбол ишқибозларининг тортишуви босилган. Ҳамма ўз иши билан машғул. Дадаш кечаги суҳбатни давом эттирадиганга ўхшамайди.

«Ўзим бошласаммикин? Йўқ. Ҳожати йўқ. Бироқ мен миқ этмасам, у хаёлига ҳам келтирмайди. Балки бир иложини топиб эслатсаммикин? Қай йўсинда? Э, иккиланшининг нима кераги бор?»

— Дадаш муаллим,— деди у,— эсингиздами, кеча сиз билан шартнома ҳақида гаплашгандик?

У шу заҳоти хонадагиларнинг барчаси қулоқларини динг қилганларини сизди.

Дадаш бошини кўтарди:

— Ҳа, ҳа, эсимда, Яхё, Тахминага айтиб қўй, шартномани расмийлаштирсин.

Тахмина кирди Туғмалари тақилган эди. Қизиқ, унга Зоир айтдимикан? Тахмина тортмадан бланка олиб тўлдирди бошлади: исми, отасининг исми, адреси...

— Ставкаси қанақа бўлади?

Шу пайтгача Тахмина Дадашга исмини айтиб мурожаат этмаганини Неъмат бириччи бор эслаб қолди. «Дадаш муаллим» ҳам, шунчаки «Дадаш», деб ҳам мурожаат этмаганди. У қанчалик ҳаракат қилмасин, эслолмади. Тахмина бошлиғи билан доим шахси номаълум шаклда гаплашарди...

Сукунат ҳукм сура бошлади. Қурбон ҳам, Яҳё ҳам, Жамшид ҳам ўз ишлари билан машғул эдилар. Аммо Неъмат, ҳозир уларнинг бутун жисмлари қулоққа айланганини сезиб турарди.

«Минимум 60, максимум 150. Қизиқ, қанча дер экан: 80, 100 ёки 120 дермикан?»— дея ўйлади Неъмат.

— Бир юз йигирма, огир иш,— деди Дадаш.

Тахмина ёзди.

— Қўл қўй.

Неъмат имзо чекди. Дадаш ҳам.

— Нега юз йигирма ёздинг?— хитоб қилди Дадаш.—

Мен юз деган эдим-ку!

Бу Дадашнинг доимий ҳазили эди. Ҳамма кулди.

— Иложимиз қанча, имзо чекиб қўйдик,— дея хўрсинди Дадаш.— Гуноҳи Тахминанинг зиммасига. Айтилган сўз — отилган ўқ.

Дадаш бу сўзларни айтган пайтда Неъматнинг хотирасидан қайнанасининг туғруқхонадаги айтган гаплари учқундек ялт этиб ўтди.

— Катта раҳмат, Дадаш муаллим,— деди Неъмат,— сиздан бениҳоя миннатдорман.

— Авансга ариза ёз, мен шартнома билан бирга қўшиб директорнинг тасдиғига бераман.

Дадаш ҳужжатларни олиб хонадан чиқди.

Яҳё бошини кўтарди.

— Омадинг келди.— деди у.

— Иш ўнгидан келса шунақа бўлади,— дея таъкидлади Жамшид.

Қурбон ҳеч нарса демасди. Ҳурпайиб ўтираверди. Неъмат унинг ичидан зил кетиб ўтирганини билиб турарди.

Дадаш қайтиб кирди.

— Хўш, энди Сафтарга қуллуқ қилавер.

Сафтар оға бош бухгалтер эди.

— Йўқ, йўқ, ҳозир бир тийин ҳам пул йўқ.

— Қачон бўлади?

— Ун кундан сўнг.

Сафтар ога бирор одамга ўша заҳоти пул берган инсон эмасди. Лекин у ўн кундан сўнг бўлади, дедими, тамом, ўн кундан ксйин келиб пулни олиб кетавериш мумкин эди. У ўз сўзининг устидан чиқадиган одам эди.

— Менга ишонавер, агар пул бўлганда сенга йўқ демасдим. Ҳозиргина Дадаш кирувди. Индинга у Ригага кетяпти. Унга ҳам пул йўқ дедим. Орқасидан жўнатаман.

«Демак, Дадаш индинга жўнаяпти. Аттанг!»

Неъмат Дадаш билан нард ўйнаб, унга коньяги билан зиёфат ютқазиб қўйганига анча бўлганди. Ёзги отпускасигача ана шу қарзидан қутулиши керак эди. Энди орада атиги эртанги кун қолганди. Улгуриши мумкин. Бироқ қандайдир ноқулайроқ бўляпти. Шартнома, у-бу... Гўё миннатдорчиликдай туюлиши мумкин эди. Хунук бўлади! Йўқ, Дадаш уни яхши билади, Неъмат унақалардан эмаслигини тушунади. Лекин ходимлардан бирортаси албатта шундай деб ўйлайди. Ўша Қурбондан: «Кўрдингми, болакай, ўрган, йўлни билиш керак. Оғзини мойлаб турмасанг, узоққа боролмайсан», каби гаплар чиқиши мумкин эди.

Ҳарна бўлса-да, Дадашни бировга билдирмасдан эҳтиётлик билан таклиф этиш керак. Лекин аввало «бош министр» билан маслаҳатлашиш лозим. У коридордан уйига телефон қилди. Сурайёга ҳамма гапни айтди.

— Ҳа, гўштни ўзим топаман. Барвақтроқ туриб, ҳамма керакли нарсаларни олиб келаман. Йўқ, йўқ, ҳеч кимни, Дадашнинг бир ўли бўлади, оиласи билан Муртозни, Тонрани айтамин... Тамом.

Йўлақда Дадашни кутиб турди-да, таклиф этди.

— Қўйсанг-чи, нега энди, кузга қолдиравер...

— Йўғ-э, худо ҳаққи, анчадан бери ўтказмоқчи бўлиб юрар эдик. Бироқ сизнинг индинга жўнаб кетишингизни сира билмабман. Шунинг учун кеч бўлса ҳам айтяпман.

— Йигитларга ҳам айтдингми?

Неъмат чайналиброқ жавоб берди.

— Йўқ, мен ёлғиз ўзимиз ўтирамин, деб ўйловдим,

Тор даврада дегандай. Биласизми...— у тушунтиришга ҳаракат қилар экан, Дадаш унинг фикрини дарров илғади.

— Ҳа-а, хўп майли, яхши. Демак, эртага соат учда-а...

Неъмат зинапоядан тушаётган эди, кимдир қўлидан ушлади. У титраб кетди. Бу Мамед Носир эди.

— Сени кўрганымдан хурсандман!

— Салом, салом, Мамед Носир.

Бундан ўттиз беш йил бурун Дадаш, Сафтар оға ва Мамед Носир учаласи ишга биргаликда киришган эди. Ёшларидан қатъий назар, ҳамма ходимлар энди Дадаш-ни — Дадаш муаллим, Сафтарни — Сафтар оға ва Мамед Носирни оддийгина Мамед Носир, деб аташарди.

Мамед Носирнинг нард ва портвейндан иборат икки-та эрмаги бор эди.

Мамед Носир ўрта бўйдан келган озғин, эгилиброқ юрадиган сийрак сочли киши эди. У жуда ғалати — ғариб, эзилган одамларга ўхшаб куларди. Ўзи ўринсиз кулгандай ва бунинг оқибати яхшилик билан тугамайдиган-дек иккиланиб турарди. Бундай пайтлари у барча тўсқинликларга қарамай ҳаракат қилишга, ўтиришга, яшашга аҳд қилган одамларга ўхшар эди.

Кўйлагининг ёқаси доим кир бўлиб юрарди. У жуда зўр корректор эди, аммо топганини ичкиликка сарфларди. Унинг хотини ҳам, бола-чақаси ҳам йўқ эди... У доимо: мен Мамед Носирман, якка есирман, деб юрарди.

Агар Дадаш бўлмаганида, Мамед Носирни ана шу ичши учун аллақачон ишдан ҳайдаб юборишган бўларди. Дастлаб улар дўст эдилар. Дўст бўлганда ҳам жуда яқин дўстлар эдилар. Эндиликда бу дўстликдан нишона ҳам қолмаганди. Бироқ Дадаш уни ҳали ҳам доим ҳимоя қилиб турарди. «Унга тегманглар, бахтсиз бир одамни ўкситиб нима қиласизлар?»

Мамед Носирдан доим вино ҳиди келиб турарди.

— Умар Хайём нималар деб зорланганини биласанми? Э худо, бор майимни тўкиб юбординг! Ичган мену

негадир сен маст бўлдинг, дейди. Менга нима? Мен Мамед Носирман, якка есирман. Қулоқ сол. Бир куни мен, Хусайн Сарроф ва Салим Шайдо — шунақа газалнавис шоир ўтган... Мен сенга шоир дедим, ҳозирги қофиябозлардан эмас, ҳақиқий шоир эди... Сен билан гаплашиб туриб тўсатдан жим бўлиб қоларди. Нима гап? Уйлаяпган бўларди. Сал ўтиши билан қарабсанки: янги газал тайёр. Нега унақа қилар эди? Илҳоми келиб қоларди-да. Гўё газал эмас, гавҳар терилияпгандек бўларди.

Булбулнинг соғлигини сўрама донолардин,
Сўра бағрида унинг дарди қолган гуллардин.

Мана буни газал деса бўлади!.. Айтмоқчи, мен нима-ни гапираётувдим? Ҳа-ҳа. Худди ўша Салим Шайдо, мен ва Сарроф — у жуда художўй одам эди, кундузи муллаглик қиларди, кечқурун «Асил ва Қарам» операсида қўшиқ айтарди... Учаламиз бир куни мана шундай ичдик,— Мамед Носир ҳиқилдоғини кўрсатди.— Кейин эртасига бош оғриги килиш керак бўлиб қолди. Чўнтакда эса бир тийинимиз йўқ. Шу пайт қарасак, Цициановский кўчасидан Аҳмад Фоний келяпти...

Неъмат бу гапнинг охири бўлмаслигини пайқади.

— Мамед Носир,— деди у,— иккаламиз қачон Красноводскка борамиз?

Мамед Носир гапдан тўхтади, Неъматнинг сўзларини англашга ҳаракат қилиб, чўчиб, атрофга аланглаб қўйди. Сўнгра тўсатдан эсига тушиб жонланди.

— Э-э, Красноводскками? Ҳа, ҳа, албатта. Қачон хоҳласанг! Кўнглинг тусаган пайтда. Истасанг ҳозироқ жўнаймиз. Мамед Носир ҳамиша хизматингга тайёр,— деди.

Неъмат нашриётга янги ишга келган кунлардан бирда Мамед Носир унга:

— Юр, кемага ўтириб Красноводскка бориб келамиз,— деб таклиф қилган эди.

Неъмат ўшанда ҳайрон бўлиб:

— Красноводскда нима бор?— деган эди.

— Ҳеч нарса йўқ, ўзимиз шундай бир айланиб келамиз. Бугун шанба. Қемага чиқиб олсак бўлди, у ёғи мацца. Вино олиб қиттак-қиттак отиб кетаверамиз. Чор атроф денгиз, шабада, Красноводскда тушамиз-да, бир хилват жой топиб, отамлашиб қайтамиз. Эрталаб эса ҳеч нарса кўрмагандай ишимизга келаверамиз. Қалай, маъқулми?

— Йўқ,— деганди Неъмат,— бу бемаъни сайрнинг кераги йўқ.

Шунда Мамед Носир доналари қаҳрабодан ясалган тасбеҳини кир енгига илиб, Неъматга узоқ, ўйчан тикилиб қолганди.

— Уғлим,— деганди у ниҳоят,— агар ҳамма нарсдан маъно ахтараверса, ҳаётнинг ўзида маъно қолмайди-ку...

У шундан кейин йўлига равона бўлганди. Неъмат кейинчалик билса, Мамед Носир бошқа ходимларга ҳам шундай таклифлар қилган экан. Лекин шу пайтгача ҳеч ким рози бўлмаган экан.

«Красноводск эмиш. Ҳеч бўлмаганда, тузукроқ жой танласа ҳам майли эди. Красноводскда нима бор! У ерда на сув, на соя бор, дейишадди».

Мамед Носирнинг хира ҳорғин кўзлари ёнгандек бўлди.

— Бугун шанба. Красноводскка жўнадик,— деди у.— Мен мацца қилиб отиб олганман. Лекин сен билан яна бир шишани бўшатишим мумкин.

— Қеласи шанбада, Мамед Носир. Насиб бўлса, келаси шанбада албатта борамиз.

— Эй сени қара-ю,— дея қўл силтади Мамед Носир.

У ҳар қанча маст бўлса ҳам буларнинг қуруқ гап-лигини биларди...

Ташқарига чиқаверишда Неъматга бир бурунбой йигитча:

— Нашриёт шуми?— деб мурожаат қилиб қолди. Неъмат бу йигитни биринчи марта кўриши эди. Унинг қўлтиғида каттакон папка бор эди.

— Сизга ким керак?

Йигит йўталди.

— Менга,— тутилиб деди у,— китоб билан шуғулланадиган одам керак.

— Китоб билан?

— Ҳа, китоб босадиган одам керак.

«Оббо, яна битта ёш ёзувчи», хаёлидан ўтказди Неъмат.

— Китоб ёзувдингми?

— Ҳа.

— Нима ҳақда?

— Ҳалиги, бирдан айтиш қийин... Ҳаёт ҳақида...

— Нима ўзи— ҳикоями, романми, поэмами?

— Ҳаммасидан бор. Ҳикоя ҳам, шеър ҳам. Олти йилдан бери ёзаман. Журналга олиб борувдим, у ердигилар, нашриётга топширганинг маъқул, у ерда биратўла китоб бўлиб чиқади. Ёзганларинг нашриётбол, дейишди.

Бир зумда Неъматнинг кўз олдидан бу бесўнақай йигитчанинг ҳаёт лавҳалари— ўқиб чиқилган китоблар, кўздан кечирилган газета-журналлар, ёзишга бўлган иштиёқ, тунлари ёзиб ташланган варақлар бир-бир ўтди. Редакцияларнинг берк эшиклари: самимийлик ниқоби остидаги мазах, масхара, манманликлар. Бир дардисардан қутулишнинг етмиш икки усули. Неъмат гўё буларни ўз кўзи билан кўргандек бўлди. Тўғрироғи, буларнинг гувоҳи бўлган.

Шу ва шу тахлит талай беҳуда умид-орзулар...

Бу найрангларнинг ҳаммаси Неъматга жуда яхши таниш. Бу ишларни бевосита ўз бошидан кечирмаган бўлса-да, яхши билар эди.

— Неъмат шу пайт тўсатдан орқасига қайтгиси, Мамед Носирни, бошқа одамни эмас, худди ана шу Ма-

мед Носирни ахтаргиси, бу йиғитча билан хилват жой топиб ўтиргиси, ичгиси, ҳангома қилгиси, кўнглини бўшатгиси келди, зеро Мамед Носир айтганидек, агар, қорнингни тўйғазмасанг, кўнглингни бўшата олмайсан. У ҳақ. Ҳуши жойида одам бегона кишига кўнглидаги гапларни очиқ айтолмайди. Гаплар эса ётаверади, моғорлайди, чирийди ва юрагингни, ҳаётингни заҳарлайди.

Неъмат яна «автор»га тикилди.

Ичишгандан сўнг Неъмат бу беўхшов кийинган бурунбойга қуйидагиларни айтган бўларди: «Менга қулоқ сол, болакай, менга ишонавер, ҳали кеч эмас. Менинг марҳум амаким, бечоранинг жойи жаннатда бўлсин, сенинг ота-боболарингнинг ҳам жойи жаннатда бўлсин, айтганидек, агар сен Илёс Низомий бўлмасанг, бу ишингни йиғиштир, унга яқин юрма. Ўзингга мос касб топ. Яхшиси, техникага алоқадор бўлсин. Сенга ачинаман. Бу ҳунарнинг чеку чегараси йўқ. Биласанми, сен ёзган нарсаларни ҳозир юзлаб, миглаб сенга ўхшаган ёшлар ёзиб ташляпти. Балки худди сенкига ўхшаш, балки бошқачароқ, бунинг аҳамияти йўқ. Жиндак тузукроқ ёки бир оз ёмонроқ, сал саводли ёки саводсизроқ, лекин худди шунинг ўзини ёзишпти. Ҳали кеч эмас. Келажагинг олдинда. Йиғиштир бунини. Агар Илёс Низомий бўлмасанг йиғиштир! Балки сен ҳам Илёс Низомий бўларсан? Унда бошқа гап. Балки чиндан ҳам Илёс Низомийдирсан? Ким билади?»

— Ёзаман дегин, ёзувчи бўлмоқчимисан? Учинчи қаватга кўтарил, ўн биринчи хона,— деди у овозини чиқазиб.

Неъмат нашриётдан чиқиб, киностудия томонга қараб кетди. У дубляж учун пул олиши керак эди. Бу пулга қизига магнитофон олиб беришни аллақачон ваъда қилган эди. Майдондан ўта туриб, болаларнинг футбол ўйинига тўпланишаётганини кўриб қолди. Тўхтаб, кузата бошлади.

Болаларнинг иккитаси жудаям кичкина эди. Етти-саккиз ёшларда. Уларни албатта дарвозабонликка қўйишади. Доим жуда ёш, жуда бўшларини дарвозага қўйишади.

Бир бола ерга тош қўйди — дарвоза штангаси бу! Бир неча қадам санаб бориб, яна битта тош қўйди. Дарвоза тайёр. Шу усул билан иккинчи дарвозани ҳам «ясашди».

Чиндана кичкинтойларни дарвозага қўйишди. Икки томонга бўлинишди. Учтага учта. Биттаси ортиқ чиқиб қолди.

— Сен судьясан.

«Судья» кўнмади.

— Ўзинг судьялик қилавер. Мен ўйнайман.

— Яхши, ҳозирча судьялик қилиб тур. Учта голдан кейин мен судьялик қиламан, сен ўйнайсан.

Келинидилар. Бир команданинг капитани ердан чўп олиб кафтига яширди. Иккинчи команданинг капитани унинг муштига урди. Ўйин бошланди.

Неъмат ўзининг болалигини эслади. У ҳам худди шу тарзда қанча-қанча футболлар ўйнаган... Кўча футболнинг анъанаси, техникаси, қонун-қондалари жиндак бўлса ҳам ўзгармабди. Пигирма беш йил илгарини ҳам шундай эди. Тошлар — штанга. Кичкинтойлар — дарвозабон. Ўйинда вақт эмас, гол ҳисоб. «Йўқ, ёнидан ўтди, ёнидан ўтди ёки баланддан ўтди», деган тортишувлар. Ҳаммаси худди аввалгидек.

— Тавфиқ, бу ёққа ташла! Ўзинг чиқ! Нозим, ушла!

— Қўлига тегди! Қўлига тегди!— ҳамма қичқириб юборди.

Айбдор кўча ўйинининг афсонавий қоидасига асосланиб, ўзини оқламоқчи бўлди. «Қўлимни сираям узатганим йўқ»,— деди у. Тортишув бошланди. Қимдир тўсатдан, судья борлигини эслаб қолди. Судья буйруқ оҳангида: «Ун бир метр!»— деди.

Ниҳоят, у бир дақиқага ўзини зўр одам ҳис этди.

Айбдор жим турарди. У бир оғиз гапирмасдан «жарима тўпи»нинг жойини белгилай бошлади. «Ҳозир қадам ташлашини кўрасан!» Ростдан ҳам шундай катта катта қадамлар ташладики, ўнинчи қадамда рақиблари дарвозасига етиб қолди. Ўзи ҳам катта қадам ташлаганини сезди. Сўнгги қадамини қисқароқ қилди ва:

— Бўлди, тепинглар!— деди.

Нариги команданинг шу пайтгача жим турган капитани:

— Тўхта!— деди ва ўзи санай бошлади.

«Энди бунисининг санабини кўрамиз!»

Бу капитан кишанланган маҳбусдай имиллаб ҳаракат қиларди. «Жарима»нинг масофаси жудаям яқин бўлиб қолди. Яна шовқин кўтарилди.

Неъмат бутун ишини йиғиштириб бўлса-да, шу қадар қизқиқиб кузатаётганини, бу ердан кетолмаётганининг сабабини ўзи ҳам тушунолмасди.

Қизиқ, нашриётдаги ишқибозлар болаларнинг бу ўйинини кўришса нима дейишаркин? Қурбон-ку, заҳарзаққум бир одам. Эҳтимол, унинг гапларида бир фоиз, ярим фоиз, балки чорак фоиз бўлса-да, ҳақиқат бордир. Футбол билан қизиқишимизнинг бирон-бир ноҳўя жиҳати йўқку-я, лекин ҳар ҳолда, қандайдир дилсиёҳлиги бўлиши мумкин. «Бекорчиликда эрмак». Оббо, Қурбон-ей!

Киностудия кассасида одам кўп экан. Неъмат ярим соат навбатда туриб қолди.

Почта ёнидан ўта туриб қўйин чўнтагига қўл суқиб кўрди. Паспорти жойида экан. Ичкарига кирди. «Талаб қилиб олинадиган хатлар» туйнукчасига яқинлашди.

«Нима гап ўзи? Гўё қабрга яқинлашаётгандайман... Қабр-пабрларингни қўйсанг-чи! Қабр нимаси?..»

Ҳар доим шу кўчадан ўтаётганида почтага кирар ва паспортини бериб, кутиб турарди. Шунда уни номаълум ҳислар қамраб оларди. Қиз хатларни синчиклаб қарар ва ҳар гал бир гапни такрорларди:

— Сизга ҳеч нарса йўқ. Энди ёзишяпган бўлса керак. Ким ҳам ёзарди? Неъмат ўзига биров хат ёзмаслигини биларди. Унга ҳали умрида «Талаб қилиб олинмаган» мактуб келмаган. Йўқ ердан хат йўллашмайдику...

Бироқ ҳар гал бу ерга кирганда туйнук ёнига албатта борарди. Мабодо ёнида паспорти бўлмаса, жуда хафа бўлиб кетарди.

— Намозовми, а-ҳа, бор. Йўқ, бу Намозов Нодир экан. Сиз Неъматсиз-а?

— Ҳа, мен Неъматман.

Қиз ҳамма конвертларни қараб чиқиб:

— Ҳозирча ҳеч нарса йўқ,— деди ва паспортни ярим доира туйнукдан Неъматнинг қўлига қайтариб берди.

Неъмат секин узоқлашди. Шу пайт унинг миясига кутилмаган ўхшатиш келиб қолди. «Менинг бу одатим Мамед Носирнинг Красноводскига ўхшайди,— деб ўйлади у.— Ҳамма нарсадан маъно ахтараверсанг...»

Сигарета тутатиб кўчага чиқди.

НАРГИЗ НАМОЗОВАНИНГ ХҲҲҲ БОБОГА¹ МАКТУБИ

«Салом, Хўроз бобо!

Хўроз бобо, менинг исмим Наргиз. Хўроз бобо, менинг ёшим саккизда. Хўроз бобо, сенинг топширигинг билан бу хатимда қушларнинг номларини ёздим.

Қушларнинг номлари:

Каптар, қалдирғоч, чумчуқ, чуғурчиқ, бедана, қарға, қизилиштон, зағизғон, шунқор, попишак, бургут, товус, туроч, лочин, қирғовул, лойхўрак, зағча, турна, улки, каклик.

Уй паррандалари:

Товуқ, хўроз, ўрдак, курка, ғоз.

---

¹ Хўроз бобо — Боку радиосининг болалар учун яқшанбалик эшиттириши.

Пигирма бешта қуш.

Хўроз бобо, менинг Роҳила деган дугонам бор. Яхши ўқигани учун муаллимамиз уни синфкомликка танлади. Уларнинг магнитофони бор. Хўроз бобо, унга сенинг овозингни ёзишган. Сен унинг исмини радиода ўқидинг. Роҳиланинг отаси эса сени магнитофонга ёзиб олди. Сен унда Роҳила Ҳасанова менга хат ёзибди, дейсан. Хўроз бобо, мен ҳам сенга хат ёздим. Хўроз бобо, менинг дадам ҳам магнитофон олиб беради, сен эса радиода менинг исминни айт. Дадам магнитофон сотиб олганда унга айтаман, сенинг овозингни ёзиб олади. Магнитофонни Кармен билан Жильда яхши кўришади. Булар менинг опаларим. Дадам, агар сен яхши ўқисанг, Хўроз бобо сенинг исмингни ҳам радиода айтади, дейди. Роҳила эса, арифметикадан уч баҳойинг учун Хўроз бобо сенинг исмингни айтмайди, дейди. Хўроз бобо, мен ақлли қизман. Хўроз бобо, мен оиламизда энг кичкинаман, шунинг учун ойим, дадам, бувим ва опаларим мени жуда яхши кўришади. Мен ойимга қулоқ соламан. Мен бувимга ёрдам бераман. Хўроз бобо, мен кўп эртақ, қўшиқ ва шеърлар биламан. Мен пианинода «Қўғирчоқ» қўшиғини чалишни биламан. Хўроз бобо, мен сени доим радиодан эшитаман. Хўроз бобо, эртага менинг исминни радиода айт. Менга радиодан «Телефон» қўшиғини ҳам эшиттир.

Неваранг Намсзова Наргиз Неъмат қизи».

ИККИГА БИР

Тақдир мени соққа ташлади. Иккига бир! Бу менинг тақдир ҳисобим.

Зонр барибир Тахминаннинг рози бўлишини биларди. Бунақа таклифларни шу заҳотнеқ жаҳл билан рад қилишади ёки эртами-кечми рози бўлишади.

— Нега энди албатта пляжга бориш керак экан?

— Эсингдами, мен «Москвич» олганимда, жуда яхши бўлди, ёзда бизни пляжга олиб борасан, дегандинг.

— Лекин мен бутун бўлим билан бирга борамиз, дегандим, иккаламиз борамиз, деган эмасдим-ку...

— Бутун бўлим билан?— Зоир кесатиқ билан санай бошлади:— Дадаш, Неъмат, Қурбон...

Тахминна шарақлаб кулиб юборди.

— Ўйлаб кўр, Зоир, одамлар нима дейишади? Эрим...

— Бунинг нимасидан қўрқасан? Эринг Бокуда эмас-ку! Ҳозир йўқ-ку... Бориб, чўмиламиз-да, икки соатлардан кейин қайтамиз.

— Икки соатлардан сўнг! Аниқ гапми?

(«Мана, вассалом! Иш жойида!»)

— Албатта! Ростим!

Тахминна пастки лабини қимтиб, бошини ёнига эгди. Сочлари елкасига ёйилди.

— Бориб, машинални гараждан олиб чиқиб, йигирма минутлардан кейин уйларнинг олдида бўламан.

Зоир шошилиб учинчи қаватга чиқиб кетди. У беш погонани бир қилиб сакраб ашула айтиб борарди. Қаноти бўлса, учиб кетиши турган гап эди.

Юқоридаги зина супасида у Мамед Носирга дуч келди. Зоирнинг димоғига арзон випонинг какра ҳиди урилди.

Мамед Носир унинг қўлидан тутди...

— Илтимос, юр, пард ўйнаймиз,— деди у.

— Мамед Носир, бошқа сафар. Ҳозир вақтим йўқ. Ниҳоятда шошиб турибман.

Зоир унинг қўлидан чиқишга уриниб, юлқинди.

— Бир тас¹,— деди Мамед Носир,— илтимос.

---

¹ Тас — парда ўйин партияси.

— Қулоқ солсангиз-чи, ахир сизга айтяпман-ку, шошиб турибман.

— Етти марта имлони ўзгартиришди,— деди Мамед Носир.— Лекин мени орадан чиқариб ташлашолмади. Ҳар сафар мен янгидан ўргандим. Қани корректорларингни чақир. Қўрамиз, ким кимни енгаркин. Мен арабча алфавитни ҳам, латинчасини ҳам, ҳозиргисини ҳам биламан.

— Жуда яхши. Мени қўйиб юборинг...

— Йўқ, тўхта, сен ҳали ёшсан... Сен нимани кўрибсан? Қандай яхши одамлар бор эди, биласанми, шунақанги одамлар эдики! Бир кун худди мана шу ерда мени Ҳайдар Маҳмудов тўхтатиб: «Нима бўлди, Мамед Носир, хафароқ кўринасан?»— деди. «Йўғ-е, ҳеч нарса бўлгани йўқ», дедим. Ажойиб одамлар эди-да, шерсифат, забардаст одамлар эди.

Зоир қўлини тортиб олиб югуриб кетди. Мамед Носир унинг ортидан бош чайқаб қараб қолди. Ниманидир минғирлаб, пастга туша бошлади.

Рўпарасидан қизлар келишарди, улар билан саломлашди.

— Салом бердик, гўзал қизлар!— қизлар ҳиринглаб узоқлашишди. У минғирлашда давом этди:— Нима қила олардим, озод қилинглар, ишдан бўшатириллар, ихтиёр сизларда!.. Мана энди ичасан деб ҳайфсан беришадди. Менга нима! Мен Мамед Носирман, якка есирман. Ичгим келган экан, ичибман!.. Яҳёжон, илтимос, бир оз нарда ўйнайлик.

— Қап-катта одам, ёшингизга яраша иш қилсангиз бўлмайдими?

— Ишга — вақт, ҳангамага — фурсат. Эшитганмисан? Жамшид, худо ҳаққи, мен бирон нарса дедимми? Бирон-бир бўлмағур гап айтдимми? Бир оз нарда ўйнайлик, дедим, ҳолос.

— Мамед Носир, сиз яна ҳалигидан-а,— деди Жамшид томоғининг тагига маъноли чертиб.

— Оббо, айёр-ей!— деди Мамед Носир унга кўз қисиб қўйиб.— Сен Мамед Носирни одамлар орасида шарманда қилма.

— Қалай, Мамед Носир, сиз ҳозир бўлим бошлиғимисиз ёки директор?— сўради Жамшид.

— Нима? Ҳа-а... Йўқ, ҳозирча редакторман, ха-ха-ха.

Мамед Носир ўттиз беш йилдан бери шу нашриётда корректор бўлиб ишлаб келади. У доим: «Уч қадаҳдан кейин — редактор, бештасидан сўнг — бўлим бошлиғи, еттитасидан сўнг — директор бўламан. Кейин ҳисобдан адашаман. Бирдан министр ўринбосари бўлиб кетганимни ҳис қиламан. Кейин министр. Кейин ҳинд подшоҳи. Кейин худо...»— деб юрарди.

— Бор-йўғи редакторми? Нега бунча оз ичдингиз? Бугун шанба. Жуда асқатадиган қун-ку.

— Ҳой, Жамшид, нард ўйнайлик-а?

— Эртага, Мамед Носир, эртага.

Яҳё билан Жамшид узлиб қолган суҳбатларининг давом эттиришиб, пастга туша бошлашди.

— Ҳа, Неъматнинг омади келди.

— Кеча мен унинг Дадаш билан шивирлашиб турганини кўрганимда сезгандим.

— Эртага якшабба!— дея уларнинг ортидан қичқирди Мамед Носир, лекин жавоб бўлмади. У хиргойи қилганча коридордан бораверди.

Аввалда вафо билан мени айлаб шод,
Маст этди-ю, жабру жафо айлади бунёд...¹

— Ҳа, Мамед Носир, яна Умар Хайёмдан хиргойи қилияпсизми? У машинкачи Товузга урилиб кетишига оз қолди.

---

¹ Форсчадан Хуршид таржимаси.

— Бу Хайём эмас, қизим, Ҳофиз,— деди у ва қўшиб қўйди:— Сени кўрганымдан хурсандман. Аҳволларинг қалай?

— Раҳмат, сўраганингиздан бери яхшиман.

— Сени кўпдан бери кўрмайман.

— Районга бориб келдим. Ойимни олиб бориб қўйдим. Бизнинг томонларда бўлганмисиз? Биласизми, жуда яхши жойлар! Жуда чиройли, кўриб кўз қувонади.

— Энг яхши саёҳат...— дея энди гап бошлаган эди Мамед Носир, Товуз:

— Биладан, биладан,— деб унинг сўзини бўлди.— Энг яхши саёҳат — шароб тўла хумнинг тубига тушиш. Юз марта эшитганман.

— Баракалла! Шу хумнинг тубига етсанг, қаерга борасан, биласанми?.. Тўғри жаннатга. Қарасанг, тева-рак-атрофингда нуқул ҳуру филмонлар юрибди. Беҳуда гап: жаннатда ичмаслик тўғрисида ҳеч қанақа қонун йўқ.— У кафтининг чети билан бўғзини арралагандай қилиб кўрсатди,— ичкилик хоҳлаганингча. Икки-уч соатдан кейин Жаннатистонда бўласан. Енингда эса жон олувчи жопон ўтирибди. Биласанми, жон бор, жон оладиган жой бор, яна масалан, сенга ўхшаган жон олувчи жононлар бор.

— Боринг-е,— деди Товуз қўл силтаб,— имонсиз ўлгур.

— У ёқ-бу ёққа аланглайсан, кейин сени замбонга, яъни каравотингга ётқизишади-да, яна орқага — бу дунёга келтириб ташлашади. Кўзингни очиб қарасанг, яна ўзингнинг хонанида ётибсан, яна ўша Мамед Носирсан. Қандоқ бўлсанг, шундоқлигингча қолибсан.

Товуз нари кетди.

Мамед Носир унинг орқасидан қараб қолди.

— Шуниси кам эди!— деди у.— Бизнинг район, сизнинг район... Мардон чол, бу боқуликлар, қорабоғликлар, қазахликлар — билмадим, яна кимлар — ганжаликлар, кўкчойликлар, нахчеванликлар орасида озарбайжон бўлиб яшаш ҳазил эмас, деб тўғри айтган.

Мамед Носир коридордан букчайиб бораверди. У уйларига қайтаётган ходимлар билан «салом, хайр, ишларингизга омад тилайман»,— деганча илтифот билан хайрлашарди.

У доим оёғининг тагига қараб юрганидан букчайганмикан ёки букчайганидан пастга қараб юрармикан?

У Дадашнинг хонасига яқинлашди. Эшикни шундай очдики, гўё очгани учун кечирим сўраётгандек бўлди. Эшикни очиб, яккакифт бўлиб оёқ учида шиниллаб, гўё хонада биров ухляпгандек ёки бемор ётгандек аста-секин кириб келди.

Дадаш ўзининг каттакон, қориндор портфелига қозғоларини жойларди. Портфели шунчалик катта эдики, унинг ичига бир яшар бола ҳам сиғиб кетарди.

Тахмина тортмадан кичкинагина ойна олиб, лабларини бўяди-да, сўнг бўёғини тили билан ялаб қўйди.

Қурбон бошини кўтармасдан ниманидир ёзиб ўтирарди.

— Салом, яхши қиз,— деди Мамед Носир.— Сен билан ҳали кўришганим йўқ.

Тахмина ойнани сумкасига солиб қўйди.

— Салом Мамед Носир,— деди қиз ҳам.

— Хўш, Мамед Носир,— деди Дадаш,— бирор гапинг бор шекилли?

— Бир суришмайликми-а?— таклиф қилди Мамед Носир.

— Виждон ҳаққи, шошиб турибман, бўлмаса, жоним билан суришардим.— У ўзининг салобатли портфелини қўлига олиб, хайрлашди:— Хўп, соғ бўлинглар.

Кенг елка бир дақиқа эшикни қоплаб тўсиб қўйди. Мамед Носир унинг орқасидан таъзим қилиб:

— Соғ бўлинг, омадингизни берсин,— деб қўйди. Елкаси яна ҳам букчайиб, икки букилиб қолганди.— Хайр, яхши қиз, сенга ҳам омад ёр бўлсин.

Эшик ёпилди. Дадашнинг оёқ товуши эшитилиб турди; гўё икки солдат гурсиллатиб қадам ташлаб машқ қиляп-

гандек эди. Бу гурсиллашга Тахминанинг пошналаридан эшитилиялган тақ-туқ оёқ товуши жўр бўларди.

Товушлар узоқлашиб, тинди.

Қурбон бошини кўтарди.

— Мамед Носир, Дадаш билан ҳазил-ҳузил қилиб юришларингиз ростми?

— Қандай ҳазил экан?

Қурбон илжайди:

— Айтишларича, роса ичган пайгларингизда унинг уйига кечаси соат икки-учларда бориб эшигини тақил-латармишсиз. Хотини уйғониб эшик очар эмиш. Нима гап, қандай зарур иш чиқиб қолди, деб сўрар эмиш, сиз эса жудаям зарур иш чиқиб қолди, дер эмишсиз. Шу пайт қаршингизда уйқусираган Дадаш пайдо бўлиб, нима гап, дермиш. Сиз бўлсангиз,— шу ўринда Қурбон кашандаларга ўхшатиб хириллаган товуши билан кулди,— бармоқларингизни қисирлатиб:

Тра-та-та-та, тра-та-та-та,
Ла-ла — ла-лай, ла-ла-лай!

деб хиргойи қилар эмишсиз.

Мамед Носир ҳам унга қўшилиб кулди. Унинг эгзида бирорта ҳам бутун тиши йўқ эди.

— Тўғри, тўғри,— деди у,— мен Дадашни беш қўлдек биламан. Қанча йил дўст эдик. У пайтлар сен бола эдинг. Бу ерга биринчи бўлиб мен ишга келганман. Ушандан бери корректорман. Етти марта имлони ўзгартиришди. Мен ҳар сафар қайта ўрганавердим. Латинчани ҳам, арабчани ҳам, ҳозиргисини ҳам биламан. Бир куни Паррапетнинг¹ бир хилват ерида Мирза Жалилни² учратиб қолдим. Унинг эгида кўк парусина камзули, қўлида ҳасса. «Хўш, Мамед Носир, сен билан бу ерда учраши-

¹ Паррапет — Боку марказидаги хиёбоннинг эски номи.

² Жалил — таниқли озарбайжон ёзувчиси М. Ж. Мамадқули-воданинг исми.

шимизни ким билибди дейсан, ука!..»— деди. Эҳ, Қурбон, жуда ажойиб одамлар эди улар! Ҳар хил одамларни кўрдик!

— Дадаш ҳам ўшандан буён ишлайди-ку,— деди Қурбон.

— Йўқ, бу ерга биринчи мен келганман. Кейин Сафтарни олиб келдим. Ҳозир у бош бухгалтер. Уша пайтларда у кассирнинг ёрдамчиси, дастёри эди. Ундан кейин Дадашни ҳам шу ерга жойлаштирди. Бир кунни худди шу ерда Ҳайдар Маҳмудовни учратиб қолдим. Нима бўлди. Мамед Носир, негадир хафа кўринасан, деди. Ҳеч нарса бўлгани йўқ, худога шукур, соппа-соғман, дедим. Лекин бир ўртоғим бор эди, иложи бўлса, уни ишга олсангиз. Қайси ўртоғинг, деб сўради. Ҳалиги, Дадаш, дедим. Қўлидан нима иш келади, деб сўради. Ҳамма иш, нима буюрсангиз, ҳаммасини бажараверади, дедим. Майли, ҳозирча дастёрлик қилади, кейин яна кўрамиз, деди. Эҳ, қанақа одамлар эди-я! Қани ўшалар энди! Ҳозир энди ҳаммаси ғалати одамлар. Ҳозир ҳаммаси...

— Дадаш бир пайтлар Ҳайдар Маҳмудовга тухмат қилган, дейишади, шу ростми?

Мамед Носир елкасини қисиб қўйди.

— Юр, бир оз нард ўйнайлик...

— Демак, Дадашни сиз ишга жойлаштирган экансиз-да? Буни қаранг-а, дастёрликдан шунчалик кўтарилибди-я...

— У пайтлар бунақа эпчил эмасди. Дам-бадам: «Ҳой, Дадаш, тезроқ қимирла! Бўла қолсанг-чи, азизим»— деб қичқиришарди. Ҳатто: «Ҳой Дадаш, ҳой, қани тезроқ!»— деб шеър ҳам тўқишди. Энди қарасанг: оллоҳнинг суйган бандаси.

— Директорнинг ўнг қўли,— деди Қурбон.— Эҳтиёт бўлинг, қўлига илиниб қолманг. Лекин виждонан айтганда, у сизни доим ҳимоя қилади. Тунов кунни сизга яна ҳайфсан тиркашмоқчийди, у йўл қўймади.

— Саломат бўлсин,— деди Мамед Носир.— Мен ун-

дан сира ёмонлик кўрмадим. Яхшилигини сира аямайди. Хўп, юр, бир нард ўйнайлик.

— Йўқ, мен тез кетишим керак. Беш минут кечиксам ҳам хотиним бошимда ёнғоқ чақади. Мамед Носир, сиз бунн тушунмайсиз. Сизга барибир, бўйдоқсиз!

— Бўйдоқ кайфда мисоли бир султон. Мен, Мамед Носир — якка есир.

У хонадан чиқди. Нашриёт ҳувиллаб қолганди. Сафтар оға темир эшикни қулфлаб, зинапоя томон юрди. У ҳаммадан эрта келиб, ҳаммадан кеч қайтарди.

— Сафтар,— деди Мамед Носир,— нард ташламай-мизми-а?

Сафтар оға ўйчан, диққат эди. Овозни таниб, бир чўчиб бошини кўтарди. Гўё Мамед Носирни танимагандек, илк бор кўриб тургандек унга тикилди. Кўзойнагини қўлга олиб шишасига пуфлаб, дастрўмолчаси билан тозаллади.

— Эҳ, Мамед Носир,— деди у,— менга ўзи шу нард етишмай турувди.

Икки ой муқаддам Сафтар оғанинг хотини қазо қилганди.

— Оҳ, Сафтар,— деди Мамед Носир, бу дунёдан жуда тўйдим. Ўзимни ўзим бир нима қилай дейману сира фурсат тополмайман.

— Овора бўлма,— деди Сафтар,— барибир ажалнинг етса ўласан.

Мамед Носир шивирлади:

— Сафтар, ўша пайтлари Дадаш Ҳайдарга туҳмат қилган, дейишади-а?

Сафтар ари қувгандек, дастрўмолини силкиб қўйди.

— Мамед Носир, худо ҳаққи, мени тинч қўй. Ичиб олгансан. Дунёни сув босса тўпигингга чиқмайди...

У шошила тақ-туқ, тақ-туқ қилиб йўлга тушди.

Зонр машинасини гараждан олиб чиққан ҳам эдики,

столининг тортмасида плавкасини унутиб қолдиргани ёдига тушди. Ёзда уни доим ишхонасида сақларди. Баъзан ишдан кейин йигитлар билан денгизга бориб туршарди-да.

У машинани нашриётга қараб ҳайдади. Иш тугаган. Одамлар тарқаган. У эшикни тақиллатди.

— Ҳеч ким йўқ,— деди қоровул,— ҳамма кетиб бўлди.

— Биламан,— деди Зоир ичкари кириб.

Кабинетига кириб, яшиқдан газетага ўроғлиқ плавкани олди. Соатга қаради ва тўсатдан ажабланиб қулоқ сола бошлади. Бўм-бўш бинонинг юқори қаватидан соқ-қачаларнинг шиқирлагани аниқ эшитилиб турарди. «Ў-ҳў, Мамед Носир шу ерда шекилли? Қизиқ, у кимнинг шўр-рини қуритаётган экан? Чиқиб қарай-чи, кимни илинтирдди экан. Тахмина билан ҳангамага баҳона бўлади. Тахмина умуман Мамед Носир ҳақида гапиришни ёқтирарди. Унга имтиҳон воқеасини ҳам гапириб бераман. Кейин бошқа гапларга, ишга, мақсадга ўтамиз, Зоир ошна. Ҳа, сеними, айёр!»

У мийиғида кулиб, сочларини текислади-да, соққа товушлари келиб турган хона томон юрди.

Эшикни очди-ю, ҳуши бошидан учди.

Мамед Носир ўзи билан ўзи нард ўйнардди. У Зоирни кўрмади.

— Юр, Дадаш,— деди у соққа ташлаб. — Хўш, олти-ю, олти.

Кейин ўзи учуп ташлади.

— Энди, содиқ хизматкоринг Мамед Носирнинг гали, Соққа ташлади.

— Туф! Яна икки-ю — бир. Бир омад келмаса — келмас экан-да...

Зоир эшикни аста ёпиб, пастга туша бошлади.

Бошини чайқаб, кулимсираб қўйди...

— Хайр,— деди у қоровулга миннатдорчилик билдириб. Кўчага чиқди ва яна бошини чайқади.

ДАДАШНИНГ МАКТУБИ

Москва, Добролюбов кўчаси, 11, 4- кв.

Профессор Ҳайдар Маҳмудовга.

«Сизни чин қалбдан табриклайман, ҳурматли ва қимматли профессор! Мен кундалик ташвишлар билан шунчалик бандманки, Сизга мактуб ёзиш учун фурсат ҳам тополмадим. Ниҳоят, бугун шанба куни ўзимга ўзим нима қилиб бўлса ҳам вақт топиб, ҳеч бўлмаса бир неча оғиз хат ёзиб юборишим лозим, дедим.

Бироқ мен Сизга хат ёзмасам, бу — Сиз ҳақингизда ҳеч нарса билмайман, деган гап эмас. Москвадан бирорта танишимиз келса, албатта, Сиз ҳақингизда суриштираман ва Сизнинг соғ-саломатлигингизни билиб, кайфиятингиз яхшилигини эшитиб, бениҳоя қувонаман. Марказий матбуотда Сизнинг номингизни кўрсам ниҳоятда фахрланаман. Қимматли профессор, эҳтимол, Сиз, исмингиз, ижодингиз, тақдирингиз, ҳаётингиз авлодларимиз учун нечоғли қимматли эканини ўзингиз тўла-тўқис тасаввур этолмасангиз керак. Мен ҳақиқий совет олими ҳақида, барча мушкулотлару қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтаётган чин инсонпарвар ҳақида ўйлаганимда, Сизни кўз олдимга келтираман. Ноҳақ айбланиб, шундай оғир йилларни бошдан кечирганингиз, лекин келажакка чинакам ишонч билан қараганингиз ва яна ҳаётимиз бунёдкорлари орасидан муносиб ўрин эгаллаганингиз — буларнинг ҳаммаси фақат ёш авлодга эмас, балки бизлар учун ҳам бир сабоқдир. Ҳатто ҳозир ҳам адолатсизлик, хиёнат каби баъзи иллатларни кўриб туриб тескари қараб кетувчи, менга нима, деб ўзини четга олувчилар учраб туради. Сиз бошингиздан шунча қийинчиликларни кечирганингизга қарамай аввалгидай ёшларга хос ғайрат-матонат билан ишляпсиз, ижод қилияпсиз.

Қимматли Ҳайдар муаллим, менинг бу баландпарвоз

сўзларим учун афв этинг, булар чин қалбимдан чиқаётганига ишонинг!

Қимматли профессор! Сиз ўтган йили биз томонларга келишга ваъда берган эдингиз. Лекин келмадингиз. Ҳеч бўлмаса шу ёзда ўз сўзингизнинг устидан чиқинг. Университетда машғулотлар тугаши биланоқ йўлга чиқинг. Сизни қадрдон манзиллар кутяпти. Озарбайжон бўйлаб айланамиз. Кўккўлга чиқамиз. Сиз учун бир кабоб пиширайки, мазаси оғзингиздан сира кетмасин. У ердан Шушу, Лочин орқали Келмажарга ўтамиз. Биламан, Сиз бунақа саёҳатлар шайдосисиз. Сўнг Бокуда, бизникида тўпланамиз, эски дўстларни йиғамиз, армудуда¹ чойхўрлик қиламиз, нард ўйнаймиз. Сиз бу ўйинни унутганингиз йўқми? Айтмоқчи, бултур мен Сизга Яхё деган йигит орқали нард бериб юборган эдим. Мен уни Нуҳда махсус буюртирган эдим. У Сизга ёқдимийўқми, билмадим.

Бу ерда ҳамма ишларимиз жойида. Сафтар бухгалтернинг хотини — Мина хоним қазо қилди. У аёл эсингиздами? Ҳа, профессор, бизнинг авлод аста-секин кетяпти. Эски дўстлардан кимлар қолдийкин, деб ҳар замон ўйланиб қоламан. Сиз ишга қабул қилганлардан мен, Сафтар ва Мамед Носир қолдик. Мамед Носир ҳали ҳам ичади. Вақтида унинг бошини иккита қилиб кўймадик. Балки оила уни бу йўлдан қайтарармиди. Яқинда ишдан ҳайдалишига оз қолди. Худога шукур, иш у даражага бориб етмади. Мен ўрнимдан турдим-да, шундай дедим: хўш, уни ишдан ҳайдайсизлар, кейин нима қилади? Одамни кўчага ҳайдаб чиқариш осон. Ундан кўра бу одамга қандай ёрдам беришни ўйлаб кўрайлик. У кекса ходим. Нашириётнинг ветерани. Саводли корректор. Уни бу ерга ишга Ҳайдар Маҳмудовнинг ўзи қабул қилган. Сиз, ёшлар ундан у-бунни ўрганишларинг мумкин. Профессор, Сиз ҳозирги ёшларни биласизми, улар гўё

---

¹ Армуду — чой ичиладиган нок шаклидаги стаканча.

ҳаммадан ақллидек муомала қиладилар. Мен уларга шундай дедим: сизларга қараганда кўпроқ кўйлак йиртганмиз, сизлар билган нарсаларни биз аллақачонлардан бери биламиз, биз билганларни ҳали сизлар билмайсизлар. Қисқаси, мен Мамед Носирни олиб қолдим. Сизни ҳам ёрдамга чиқирдим. Агар, дедим, профессор эшитиб қолса, хафа бўлади, у киши инсонни ниҳоятда ҳурмат қиладиган одам дедим.

Мана шунақа янгиликлар. Бизнинг Оқил бу йил мактабни олтин медаль билан тугатди. Орзуси — Москва. Фақат ўша ёқда ўқишни давом эттирмақчи. Москвада конкурсдан ўтиб, ўқишга кириш осон деб ўйлайсанми, дейман унга. У бу ҳақда ҳатто эшитишни ҳам истамайди. Қайси мутахассисликка топширишни ўзи ҳам билмайди. Балки унга маслаҳат берарсиз? Умуман, бу ҳам бир муаммо...

Қимматли профессор, Сизнинг жавобингизни сабрсизлик билан кутаман. Янада сабрсизлик билан — Сизнинг таширфингизни.

Қамоли самимият билан Дадашингиз.
Боку, 1965 йил, 5 июнь».

Учинчи

У сигарета кетидан сигарета тутатарди. «Агар бу лақиллатиш бўлса жуда бемаънилик бўлибди. Балки у мени бошқа томондан келади, деб ўйлагандир? У томонда машина билан туриш мумкин эмас-ку. Чап томонда деганмиди? Худди мана шу ер чап томон-ку».

Зонр яна бир марта машина соатига, сўнг қўлидагига қаради. Тахмина 45 минутга кечикаётган эди.

«Яна ўн беш минут кутаман. Роппа-роса бир соат бўлади. Кечикиш учун бир соат ҳам етиб ортади. Ҳатто Брижжит Бардони кутишга ҳам бундан ортиқ тоқатим йўқ. Агар бу лақиллатиш бўлса, майли, чидайлик-да. Мен ҳам анойи йигитлардан эмасман».

Яна етти минут ўтди.

У охирги сигаретани чекиб тугатди. Бўш қутни қўлида эзгилади-да, мўлжаллаб туриб йўлка четидаги туфдонга иргитди.

Машинаси қутчасини очиб, янги сигарета олди, шу пайт рулни ушлаганча қолди.

Қулоғининг таггинасида:

— Кечирасан, жиндак кеч қолдим шекилли,— деган овоз эшитилди.

Зоир бу товушни кўпдан бери кутаётган бўлса ҳам чўчиб, орқасига қараган эди, қизил кўйлактаги қатор оппоқ тугмаларга кўзи тушди.

— Зарари йўқ,— деди у,— нариги томонга ўт.

У машина эшигини очди. Тахмина чиқиб ўтирди-да, унга иккита олачиפור сумка узатди.

— Шошма,— деди Зоир,— буларни орқага қўйиб қўй. Нималарни кўтариб юрибсан?

— Шунчаки, егулик у-булар.

Зоир машинасини ўт олдирди, улар йўлга тушди.

— Егулик? Нега? Уйда овқатланиб олсанг ҳам бўларди.— У Тахминага қараб жилмайиб қўйди.— Икки соатлардан кейин қайтамиз-ку...

Тахмина машина кўзгусини ўзига қаратиб сочларини тўғрилай бошлади.

— Овқатландим. Мабодо кеч қолиб кетамизми, деб ўйладим. Қорнимиз очиб қолиши мумкин...

— Ҳа-а, гап бу ёқда дегин.— У қизиқсиниб Тахминага разм солди.

«Ана шунақа гаплар,— дея ўйлади у.— Бегона эркак билан пляжга кетяпти-я. Нега бораётганини ҳам билади. Бунинг устига, егулик тўғрисида ҳам унутмайди. Мана, йиғирманчи аср, оғайни! Романтика даври ўтиб кетди».

— Қаёққа борамиз?— сўради у.

— Пиршоҳлар томонга,— дея шу заҳоти жавоб қилди Тахмина.— Пиршоҳларнинг ортида зўр бир пляж бор— жуда ажойиб жой: тинч, бўм-бўш...

«Кўпни кўрган, ҳаётни яхши биладиган одамнинг садағаси кетсанг! Пешананг ярқираган экан, дўстим Ма-наф!»

— Болалигимизда Пиршоҳларда чорбоғимиз бўлар эди. Дадам ҳаёт пайтда. Биз ҳамиша ўша ёққа чўмилишга борар эдик... У ерда ғалати қоялар бор...

Улар одам қайнаган, тор кўчалардан кенг, катта йўлга чиқишди. Шанба оқшомида бутун шаҳар аҳолиси машиналар, автобусларда соҳил томон оқиб бораётгандай туюларди. Машиналарнинг орқа ойналаридан кўзга ташланиб турган тарвузлар, қовунлар, помидорларни айтмай-сизми...

Шу пайт Зоирнинг хаёлига Мамед Носир тушиб қолди.

— Нима гап? Нега куляпсан?

— Шунчаки ўзим, бир воқеа эсимга тушиб қолди. Мен бир иш билан нашриётга қайтиб бордим — шу пайт қарасам...

У Мамед Носирнинг ўзи билан ўзи нард ўйнаётганини батафсил ҳикоя қилиб берди. Афтидан, ҳикоянинг маъноси Тахминага тўлиқ етиб бормади.

— Одамнинг ўзи билан ўзи нард ўйнаши мумкинми-кан?

— Ҳамма гап шунда-да, у ҳеч кимни кўндиролмаган, шунинг учун ўзи билан ўзи ўйнай бошлаган. Нима, тушунмадингми?

— Ҳайронман, бунинг нимаси кулгили экан? Бунга кулиш эмас, йиғлаш керак,— деди Тахмина ва қўшиб қўйди:— Мамед Носир жуда ғалати одам.

— Ҳа, ўтган йили ёзда унинг жияни университетга кирмоқчи бўлибди. Кайфи бўлса керак, уни киритиб қўяман, деб ваъда қилган. Менинг бир ошнам университетда ишларди, ўша айтиб берувди. Қарасам, дейди у, бир кунни Мамед Носир университет ёнида сурувдан ажраган қўвидай қўнишиб турибди. Ичкарига қўйишмаётган экан. Озроқ отиб олган. Қоровулга киритиб юбор, дедим. Бу кишининг кимлигини биласанми? Қаттакон одам! Кири-

тиб юборди. Жияни ҳам у билан бирга кирди. Ичкарига бош суқиши билан қаддини ростлади, қизчанинг қўлидан тутди ва тўғри имтиҳон кетаётган аудиторияга қараб юрди. Мен уларнинг ортидан, қани, нима бўлар экан, деб боравердим. Эшикни очди, қараса, имтиҳон бошланибди, болалар ўтиришибди. Албатта, комиссия ва бошқалар. Комиссия составида кексалардан фақат Раҳим билан Жавоншир, холос. Мамед Носир улар билан илқ сўрашди ва: «Жавоншир, мени биласан-а?»— деди.— «Биламан».— «Жуда яхши!»— «Хўш, сен-чи, Раҳим?»— «Албатта, биламан».— «Жуда соз! Бу менинг жияним бўлади. Энди уни ҳам танийсизлар-а? Жуда яхши. Менинг жияним, уқдингларми?»— «Тушунарли, тушунарли».— «Хўп, ўтир, қизим, кўрқма. Ҳаммаси тушунарли. Хайр!»— Чикиб кетди, кейин яна қайтиб кирди. «Рухсатсиз кириб келганим учун кечирасизлар, ёшлар, сизлар ҳам кечиринглар». Уйда синглисига: ташвишланма, хавотирланма, қизингги лекцияда ўтирган ҳисоблайвер, дея уни ишонтирган бўлса керак.

Одамлар тобора сийрақлаша борди.

Жим қолишди. Кейин Тахмина:

— Хўш, қизни қабул қилишибдимми?

— Қаёқда! Йиқитишди.

— Нега?

— Нега бўларди? Мамед Носир ким бўлибди? Шунақа қилиб ўқишга киритиб бўлар эканми?

— Шунини айтсанг-чи!— деди Тахмина,— умуман ҳозирги кунда Мамед Носирларга ўхшаганларнинг нима кераги бор!

Зонрнинг ноаниқ товушини рад этиш маъносида ҳам, маъқуллаш маъносида ҳам тушуниш мумкин эди.

— Ҳа, майли. Машина олганингга анча бўлдимми?

— Яқинда етти ой бўлади.

«Пулни қаердан олдинг, деб сўраб қолмасин-да». Даданинг пулига, дегиси келмасди. Тахмина сўрамади. Эҳтимол, ҳамма каби у ҳам билса керак.

— Яхши юраркан,— деб қўйди Тахмина.

— Шамолдек учади. Ахир, эллик от кучи ҳазил гапми!

— Қанча?

— Эллик от кучи.

— Бир танишимнинг «Волга»си бор эди. У машинасини етмиш от кучига эга, деб мақтагани мақтаган эди. Ахир жонимга тегди, унга, биласанми, машинангда етмиш от кучи бор экану, аммо каллангдаги ақлинг еттига отникига ҳам етмас экан, дедим. Жудаям хафа бўлди.

— Қим экан, у?

— Кўп синчков бўлсанг, тез қарийсан,— деди Тахмина. Кейин унга тикилиб туриб қўшиб қўйди.— Шунчаки бир танишим.

Зоир сўрасамми-йўқми, деб ўйланиб турди-да, кейин сўрашга аҳд қилди:

— Кечирасан, Тахмина, сендан бир гап сўрамоқчиман. Фақат хафа бўлмайсан.

— Яхши.

— Манаф сени рашк қиладими?

Тахмина кулиб Зоирнинг сочларини ўйнаб, тўзғитиб қўйди. Бундан йигитнинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди. Кўзлари хиралашиб руль ушлаган қўллари бўшашди шекилли, машина маст одамдек чайқалиб-чайқалиб қўйди.

Тахмина арағ ўзини ўнглаб олди.

— Вой-бўй, жуда тез экансан!

Зоир шу заҳоти ўзини қўлга олиб, асабни кулиб қўйди.

Машина икки томондаги дарахтлар, телеграф симёгочларини ортда қолдириб йўлнинг «танобини тортиб» борарди. Узоқ-узоқларда жимирлаган сароб бир йилт этарди-да, ғойиб бўларди.

— Сенга менинг маслаҳатим, — дея жимликни бузди Тахмина,— бир кун келиб уйланганинда, хотинингги албатта тергаб тургин. Бирор нимани сездингми, сезмадингми, бунга асос борми-йўқми, бунинг аҳамияти йўқ.

Агар хотининг сен билан фахрланишини, измингдан чиқмаслигини хоҳласанг, албатта терга. Лекин пасткаш бўлма, арзимаган нарсаларга тирғилаверма. Аҳмоқ, бемаъни рашкчи эркаклар ҳам бўлади. Мен уларни айтаётганим йўқ. Агар хотининг ниҳоятда рашк қилишини билса, лекин оғир одам бўлганинг учун буни унга сездирмасанг, ҳамма иш жойида бўлади. Қара, мен сенга қанақа турмуш сабоқлари беряпман! Борди-ю, бирор одам бу гапларни сенга ким ўргатди, деб сўраса, ўзим биламан, дегин...

— Раҳмат, раҳмат. Сендан жуда миннатдорман. Аммо бу гапларнинг нима кераги бор?

Тахмина чуқур хўрсиниб қўйди.

— Соддароқ қилиб мана бундай тушунтирса бўлар: аёл, эрим мени севмайди, ё менга бепарво, шунинг учун рашк қилмайди, ёхуд унинг назарида мен шу қадар бадбашараманки, ҳеч кимнинг диққатини тортмайман, деб ўйлайди. Лекин бу жуда жўн гап, шундай эмасми?— сўради у Зоирнинг юзидаги ифодани диққат билан кузата туриб.— Ҳа, буниси жуда ҳам жўн туюлиши мумкин. Бунинг сабабини умуман тушунтириб бўлмайди. Ҳозирги тил билан айтганда, қуюшқондан ҳам чиқма, меъёрни ҳам унутма, жиндак рашк ҳам қилиб тур. Йўқса, иш чатоқ бўлади. Аммо бундан ҳам ёмон бўлиши мумкин. Бу нарса хотини эрига ҳақиқатан хиёнат қилган, буни эри ҳам билишини сезган, лекин эри бу гап ими-жинида қолиши учун ўзини кўр ва карликка солаётган вақтда содир бўлиши мумкин. Шунда хотини эридан жиркана бошлайди. Жаҳл, нафрат, алам — барчаси унутилиши, мумкин, аммо жирканиш бир умрга қолади. Бунақа одамни кўрмасам дейсан. Бақадан, калтакесакдан жиркангандек жирканасан. Тушундингми?— У қўлини Зоирнинг сочларига узатган жойида тортиб олди.— Ҳой, ҳой, сен бунақада машинани ағдариб юборасан.

— Бу ишлар менга мураккаблик қилади,— деди Зоир,— шунинг учун мен уйланмайман.

— Жуда тўғри... Аммо бир жиҳатини олганда тўғри. Тахмина яна жим қолди. Уларни ичи одамга лиқ тўла иккита такси қувиб келарди. Биринчи машинанинг ҳайдовчиси узоқ сигнал бериб яқинлашиб келарди. Зонр ён томондаги кўзгуга қараб, тезликни оширди. Ойналар дириллаб кетди. Энди машиналар ёнма-ён борарди. Ҳайдовчининг ёнида ўтирган мўйловли эркак уларга қараб илжайди, унинг оғзидаги икки қатор тилла тишлари қуёшда ярқираб кетди.

— Нима қиляпсан?— деди Тахмина.— Пойга қўйишнинг нима кераги бор? Ўтиб кетаверишсин. Одамга ўхшаб ҳайда. Биз суҳбатлашиб кетяпмиз-ку.

Зонр газни камайтирди.

Иккала такси ҳам ўзларининг галабаларини қисқа-қисқа сигналлар билан нишонлаб, ёнларидан ўқдай учиб ўтиб кетди.

— Мен ишга келган пайтимда узоқ вақтгача ходимлар билан умумий тил топа олмадим,— деди Тахмина.— Улар менга ниҳоятда калтафаҳм одамлар туюлди. Фақат Неъмат тузук одамга ўхшарди. Лекин у ҳам доим ташвишда юрарди, худди пешанасига: «Нима қилиш керак? Бу ёғи нима бўлади? Бундан кейин қандай яшаш керак?»— деб ёзиб қўйилгандай. Мен уларга сира ўрганолмасам керак, деб ўйлагандим. Бироқ, биласанми, вақт ҳамма нарсани ўзгартиради.— Тахмина ойнани пастига туширди.— Соатингга қара. Секунд милининг айланаётганини. Соат милининг ҳаракатини сезасанми? У бир жойда тўхтаб тургандек... Лекин икки-уч соатдан сўнғ қарасанг, унинг бошқа жойга ўтганлигини кўрасан. Одам ҳам шундай. Болаликда у худди секунд мили сингари тезроқ ўзгаради. Катта бўлгач, жуда секин. Соатлар, кунлар, ҳаёт ўтаверади — сен эса ҳар минут, ҳар соатда ўзгараётганингни пайқамайсан. Икки-уч йил ўтгач, ўзингга назар ташлаб, наҳотки, бу менман, дея ўзингни таний олмай қоласан.

— Сен ўзинг ҳам шундай ўзгарганмисан?

— Баъзида мен ўзимни таний олмайман. Мен бу одамларга қандай ўргандим? Урганиш у ёқда турсин, ҳатто дўст бўлдим, меҳр қўйдим, шулар билан бир бўлиб қолдим.

— Хўш, нима бўлибди? Дўст бўлиб, ўрганиб кетган бўлсанг жуда яхши, бунинг нимаси ёмон?

— Мен ёмон деяётганим йўқ. Гап бунда эмас. Мен уларга ўрганиб қолдим, деяпман. Уларнинг ишларига, гапларига, ҳазил-ҳузулларига кўникиб кетдим. Ҳатто ўзларининг хотинлари ва болаларининг туғилган кунларигача ёддан биламан. Мен уларнинг дидини, улфатларини, даврада гапирадиган табрик сўзларини, кимни соқий қилиб тайинлашлари-ю, гапирадиган гапларигача биламан. Эҳ!

— Нима, улар ёмон одамларми?

— Нега ҳадеб ёмон, ёмон кишилар деяверасан! Ҳеч балони тушунмайсан. Ёмон одам! Яхши одам! Дунёда ёмонлар ҳам, яхшилар ҳам йўқ. Ҳаёт шунчалик узунки, бирор одамнинг фақат ёмон ёки фақат яхши бўлиб яшаши учун сабри чидамайди...

— Вой, гапингни қара-я! Ҳар қалай одамдан одамнинг фарқи бор. Мана, масалан, Дадаш қандай одам? Уларнинг нигоҳлари кўзгуда учрашди.

— Сени қара-ю!— дея кулди Тахмина.— Мендан сир олмоқчимисан?

— Йўқ,— деди Зоир.— Мен сенинг шахсий ҳаётингга аралашмоқчи эмасман.

Аввалига Тахмина ҳайрон бўлди, кейин тушунгандай:

— Гап бу ёқда дегин!— дея жиддий суратда қўшиб қўйди:— Мен бир нарсадан ҳайронман: ҳамма... у жим бўлиб, бир оздан сўнг давом этди,— мени, Дадашнинг ўйнаши деб ўйлайди. Оғзиларига келганини гапираверишсин. Сен бу ҳақда қандай ўйлайсан? Сен, Зоир Зайналов?

— Зайналли,— дея уни тузатди Зоир,— мен нима деб ўйлайман? Билмайман. Менимча...

— Сен бир пайти мени чиройлисан, дегандинг. Бу гап одамга хуш ёқади албатта. Демак, агар истасам, атрофимда сенга ўхшаган юзлаб галварслар гирдикапалак бўлиши мумкин экан-да.

— Бўлса бўлаверсин, менга нима,— дея чўрт кесди Зонр.

— Ҳа, сенга тегиб кетдим! Хўп, яхши, юзта эмас — ўнта, бешта бўла қолсин. Майли, айтайлик, биргина сенинг ўзинг дея қолайлик. Мен сенга ёқаман-а, тўғрим?

— Тўғри!— деди Зонр ва асабийлик билан педални босди. Машина занжирдан бўшаган шердек олға интилди.

— Майли, кўп ҳаяжонланма, ўзингни бос. Дадашнинг менга нима кераги бор, демоқчиман. Тўридан гўри яқинлашиб қолган тепакал, хомсемиз сўгалвойнинг нима кераги бор? Уни бошимга ураманми, унга бирон-бир мутелгим борми? У меннинг бошлигим, хўш, нима бўпти? Жуда нари борса — ишдан ҳайдар. Нима, бошқа жойда куним ўтмайдами? Сигаретингдан бер..

Тахмина сигарета тутатди.

—...Раҳмат. Гап шундаки, Дадашнинг ўзи буларнинг ҳаммасини тушунади. У аҳмоқ эмас!— у тутунни ҳалқа-ҳалқа қилиб пуфлади.— Дадаш менга қўл ҳам теккизган эмас. У ниманинг ҳам уддасидан чиқарди...— Тахмина хахолаб кулиб қўйди... Аммо бунинг бир томони бор. Дадаш учун миш-миш, овоза жуда керак. Шу ёшида мана шу сўғали билан ёш, гўзал аёлнинг ўйнаши деб овоза бўлиши Дадашга ҳатто жуда ёқиб тушади ҳам.

...Йўл чеккасида одамлар туришарди, улар машинани кўриб қўл кўтаришди. «Москвич» ёнларидан ўтгач, улар алланималар деб қичқириб қолишди.

— Менга нима? Дадашга ёқса ёқаверсин, шунисига ҳам шукур. Қари одам! Қўявер, ўзини хурсанд қилиб юраверсин...

— Сен поҳақсан. Мен Дадашнинг оғиз кўпиртириб, бу овозани инкор этаётганини эшитганман.

— Эй, худойим-ей, ҳалиям боласан-а! Албатта, инкор қилади-да. Шу миш-миш бўлмаганда унинг ўзи овоза тарқатишга уринарди. Шу ғийбатга ўзи сабабчи. Турган гапки, эҳтиёткорлик билан зимдан иш тутди. Ишдан мен билан бирга чиқарди, кузатарди, валдирарди, кўзларимга маънодор тикиларди. Бўлимда мен билан атайин расмий гаплашарди. Коридорда эса шивирлаб, узоқ суҳбатлашарди. Умуман, одамлар диққатини жалб этишга тиришарди. Еки бошқача йўл тутарди. Бир кун кечқурун кўнғироқ қилиб, мен ва Манаф билан гаплашди. Тобим қочиб турувди, балки эртага ишга чиқмасман, дедим. Хўш, нима деб ўйлайсан? Эртаси кун у ҳаммага Тахминанинг мазаси йўқ, бугун ишга келолмайди, деб эълон қилибди.

— Худо ҳаққи, қўйсанг-чи! Бунинг нимасига ташвишланасан?

— Тушунмаяпсанми? Гугуртингни бер, ўчиб қолди. Хўш... Гап кўпайиб кетиб, имо-ишоралар очиқ тус ола бошлади. Шундан кейин у, ахир ақлли одам эмасми, шундай койишга тушдики, эшитса илон пўст ташларди. Бу орада миш-мишни эшитмаганларнинг қулоғига ҳам қуйиб қўйди: бу қандай бемаънилик? У, ахир, қизим тенги келади. Эрининг қулоғига етса яхши бўлмайди, салом-алигимиз бор,— деди. Бундай ўйлаб қарасанг, ундан виждонлироқ киши йўқдек!— пичинг билан қўшиб қўйди:— Номус кучли!— жим бўлди, яна гапира бошладди:— Ҳа, ана шунақа аҳмоқона гаплар. Менинг ҳар бир ҳаракатим, сўзим маълум маънода талқин этилади. Мен Дадашга меҳрибонлик қиламанми ёки уни таҳқирлайманми, фарқи йўқ, бир маънода тушунадди.

Зoir нима учундир Тахминага ачина бошлади. У шўх-шаддод бўлса ҳам турмуши ширин эмас шекилли, деган қарорга келиб қўйди.

— Агар истасам,— деди у,— сени ўйнашим деб гап тарқатишим мумкин, бунга ҳамма ишонади, чунки сен, келишган, чиройли йигитсан, бунинг устига бўйдоқсан,—

у хахолаб кулди.— Менга қара, балки чўмилишга худди шу сабабли боришга розилик берди, деб ўйларсан, а? Шундай деб ўйловминдиг, ростини айт.

Зонр йўқ, дегандек бошини чайқади.

— Рост! Агар, истасам, ғалати ҳангамалар ўйлаб чиқаришим мумкин,— дея хўрсинди Тахмина.— Лекин истамайман. Мен сиз эркакларни беш қўлимдай биламан, ким нимага қодирлигини жуда яхши тушунаман. Мана, масалан, Дадашга гап бўлса бўлгани. Жин урсин, шу билан овуниб юраверсин.

— У ахир номингни булғаяпти-ку!

— Азизим,— деди у,— биласанми, кимлар номининг булганишидан қўрқадилар! Қулоғигача гуноҳга ботган одамларгина. Уларнинг гард юқтирмасликка интиладиган яккаю ягона матоҳлари — ўзларининг қимматбаҳо исмлари, худо кўрсатмасин, шунга иснод тегмасин! Менимча, агар ўзига-ўзи иснод келтирмаган бўлса, одамлар нима дейишса, дейишаверсин, бир пул! Тупуриш керак!

— Манаф-чи? Манаф ҳам бир пулми?

— Ҳа, эрим дунёда камдам-кам топиладиган эркаклардан. Хотинимдан кўнглим тўқ, унга ўзимга ишонгандек ишонаман, у мисоли бир фаришта, гўзаллар гўзали. Чиройли аёлга ҳамиша ҳасад билан қарашади, улар тўғрисида бўлмағур гаплар тўқишади, дейди. Нима, гапи нотўғрими?

— Билмадим, балки тўғридир.

Тахмина унга истеҳзоли тикилди.

— Шу гапларга ўзи ишонади, деб ўйлайсанми? Мен уни севмаслигимни, демак унга содиқ бўлолмаслигимни унинг ўзи ҳам жуда яхши билади-ку. Аммо билиб, билмасликка олади. Шу тариқа тинч, осойишта яшаб келяпмиз — бошқалардан кам жойимиз йўқ. Ортиқча ташвиш ҳам қилмаймиз. Лекин унинг мана бу ери,— у Зонрнинг кўкрагига бармоғини ниқтади. Тоза эмас. Қалбининг қаърида хотинимга хиёнат қиляпман-ку, деган андиша бор.— Тахмина хахолаб кулиб юборди.— Лекин унинг

Ўйнашлари шунақа бадбашараки, кўрсанг, кўнглинг айнайди. Иккитасини биламан. Биттаси Бокуда, иккинчиси Тбилисида. Қара, қандай учар Дон-жуанлардан. Балки Москвада ҳам бирортаси бордир. Ҳар ҳолда Москвага боришга тез-тез баҳона топиб туради. Ҳозир ҳам бир ойдирки, Москвада. У ер яхшидирки, қайтгиси йўқ.

Тахмина лоқайдлик билан машина кўзгусини ўзига қаратди-да, тюбигини олиб, лабини қуюқ қизил буёқ билан қалин қилиб бўяди, кейин бекитиб, сумкачасига солиб қўйди...

Зоир унга қараган эди, Тахмина туш билан бўялган киприкларини кўтариб қўйди. Гоҳо сахро қумларида тўсатдан ўра ҳосил бўлиб қолгандек, ҳозир Тахминанинг кўзлари қаърида ҳам қоп-қора тубсиз туйнук очилгандай, бу тубсиз туйнукдан унинг қалбига кириш, чоҳга тушиш мумкиндай эди.

— Бўлди,— деди Зоир,— бошқа гапирма. Бўлак гаплардан гаплашайлик.

— Э, ҳали шунақами? Бунақа суҳбатлар кўнглингга оғир ботса керак-да. Сен ўзингни ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиган шу куннинг қаҳрамони қилиб кўрсатишга ҳаракат қилардинг шекилли.— У кўзларини юмади, лекин унинг энди қалб қаърига элтадиган туйнук ғойиб бўлганди, кўзлари одатдагидай айёрлик билан мулоғим боқиб йилтираб турарди.— Демак, ёқмас экан-да? Буни ҳаёт дейдилар, жоним! Эшитиб қўйсанг, ёмон бўлмайди!

— Истамайман. Бу ҳаёт эмас. Бу ҳаётнинг тескариси. Бунақа гаплар жинимга ёқмайди. Менимча, бу ҳақда гапириш ўзингга ҳам оғир бўлса керак.

— Оғир дейсанми? Аксинча, менга ҳеч ҳам оғир эмас.— Тахмина хийла вақт йўлга тикилиб борди-да, кейин яна гапида давом этди.— Мен Манафни яхши биламан. Ешлигида кўп қийинчиликлар кўрган. Катта рўзгорни бир ўзи тебратган. Ҳозир унинг омади келган пайт, шу сабабли ёшлигида бой берган имкониятларни қайта

тиклаб олмоқчи Ҳаётда энг ярамас одат — очкўзлик, разиллик, қаллоблик...

У сигарета тутунига тикилиб йўталди-да, тўсатдан, тинчиди-қолди.

Улар Забратдан Пиршоҳлар томонга бурилишди. Автобус бекатида турган эркак «Москвич»ни кўриб, қўлни кўтарди.

— У одамни машинага чиқариб ола қолайлик.

— Шуниси етмай турувди!

— Илтимос, тўхтат. Суҳбатимиз ҳам тугади, бошқа гапирадиган гапимиз ҳам йўқ. Тўхтат, ҳеч бўлмаса, нима демоқчилигини сўраймиз.

Зоир машинани тўхтатди.

Эркак одми, ярим деҳқонча кийинган бўлиб, ёнида чодрали аёл бор эди. «Москвич» тўхташи билан эркак саватини қўлига ола югуриб келди.

— Биродар,— деди у,— бизни Пиршоҳларгача олиб кетмайсанми?

— Олиб кета қолайлик,— деди Тахмина,— қара, улар жуда чарчаб қолишибди.

— Майли, ўтиринглар,— деди Зоир.

Эркак аёлга қўл силкиб:

— Алимардон, югур, тезроқ!— деб қичқирди.

Бекат айвончасидан новча бир йигит чиқиб, оқсоқлаганча, машина томон шошилди.

— Машинада фақат иккита ўрин бор,— деди Зоир ва Тахминага ўгирилиб, русчалаб қўйди:— Фақат иккитасини олишим мумкин. Инспектор кўриб қолса бошни қотиради. Ўзинг биласан-ку... Сени ҳам бу ким деб сўраб қолишлари мумкин.

Йигит оқсоқлана-оқсоқлана ниҳоят машинага етиб олди.

— Отахон,— деди Зоир,— бор-йўғи иккита ўрин бор. Икки кишини олишим мумкин, холос.

— Бу ёғи қандоқ бўлди, ўғлим? Учинчимизни нима қиламиз?

— Учинчиларингиз ким ўзи?

— Учинчимизми? Ўғилчам, Алимардон. Ёлғиз ўғлим. Шаҳарга борувди, барака топкур, ҳамма имтиҳонларни «аъло»га топширибди.

Зоир саломлашгандек ишора қилди.

— Табриклайман,— деди у,— бироқ... пложимиз қанча, фақат иккита ўрин бор.

— Дада,— деди Алимардон,— қаранг, автобус келяпти...

— Худога шукур! Бир соатдан бери кутяпмиз-а! Узр, ўғлим, сени йўлдан қўйдик.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ...

«Москвич» йўлга тушди.

— Радио ишлайдими?— дея сўради Тахмина.— У-бу эшитайлик.

— Ҳали эрта. Бир оздан кейин.

Шлагбаум тушиб, машина таққа тўхтади. Темир йўлнинг нариги томонида ҳам катта-катта юк машиналари кутиб турарди.

— Қизиқ,— деди Тахмина,— негадир кейинги пайтларда тушимда тез-тез шлагбаумни кўрадиган бўлиб қолдим.

— Гапингни қара-ю! Шлагбаум ҳам тушга кирарканми?

— Сенга кўрганимни айтяпман. Авваллари кўпинча йўлларни туш кўрадим. Йўлдан кетаверасан-кетаверасан. Сира охирига етмайсан. Энди эса шлагбаумни туш кўряпман.

Узоқда поезд кўринди. Яқинлашиб келиб, гулдурос билан ўтиб кетди. Тахминанинг узуқ-юлуқ гаплари шовқинда эшитилмай қолди.

— Доимо... ола-була...

Темир йўл хизматчиси тутқични айлантирган эди, шлагбаум кўтарилди.

Икки томонда кутиб турган машиналар олға интилди. Зоир «Москвич»ни рельслар устидан аста олиб ўтди-да,

текис йўлга тушгач, тезликни оширди. Деразага шамол урилди.

— Учинчи!— деди Тахмина.— Сен ҳалиги эркакнинг гапига эътибор бердингми? Яхши гап-а, тўғрими? Мен кўпдан бери шу ҳақда ўйлайман. Янги учинчи бир инсонни дунёга келтиришда қанчалар маъно бор!

— Нима-нима?

— Балки ҳаётнинг маъноси худди шундадир?

— Ҳаётнинг маъноси! Фалсафа сотиш жонингга тегмадими?

— Ахир мен файласуфман-ку, билмасмидинг? Менинг бу соҳа бўйича дипломим ҳам бор. Иштиёзли. Фалсафа факультетини тугатганман.

— Қўйсанг-чи, бу нарсалар менинг тушимга ҳам кирмаган.

— Сен ахир туш кўрмайсан-ку.

— Кўраманми-йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Мен ба-рибир сенинг файласуф эканлигингни тасаввур қилолмайман.

— Нега энди? Айтмоқчи, фалсафа қаёқда-ю, мендай энгилтабиат аёл қаёқда? Шундайми?

— Йўқ, мен бундай демоқчи эмасдим. Умуман, менинг назаримда, фалсафа — аёлларнинг иши эмас.

— Йўқ, жонгинам, худди аёлларнинг иши. Сен геол-факни тугатгансан-а?

— Ҳа.

— Диалектик материализм нима эканлигини била-санми?

— Биладан, ўтганмиз.

— Тезис, антитезис, синтез нималигини эслайсанми?

— Мени имтиҳон қилмоқчимисан?

— Йўқ, сен ўйлаб кўргин. Биринчиси — тезис, шун-дайми? Иккинчиси — унинг тескараси — антитезис. Учун-чиси — шу иккаласининг синтези, шундайми?

— Хўш, шу билан нима бўпти?

— Мана эшит: фарзанд ҳам учинчи, тўғрироғи, учин-

чиси — синтез. Аёл — тезис, эркак — антитезис. Бола — синтез. Мана, мен — тезис, сен — антитезис...— у тўсатдан жимиб қолди.

«Гапларини қара-ю!— дея ўйлади Зопр.— Уни бунчалик найрангбоз деб ўйламовдим. «Сен тезис, мен антитезис, бола синтез». Узи шу бола етмай туровди...»

— Сен биласанми, диннинг ҳам, фалсафанинг ҳам ва бошқа ҳар хил қарашларнинг ҳам асосида учлик, триада ғояси ётади. Нега? Чунки ҳаётнинг ўзи ўша триададан иборат. Учинчи — бу чақалоқ, натижа. Оқибат. Зурриёт. Пушт. Боласи йўқларни зурриётсиз, дейишадди. Зурриётсизлик! Даҳшатли сўз-а, тўғрими?

— Яхши, сен «бола, бола», деб жаврайсан, нега ўзингда бола йўқ?

— Мендами? Ха-ха-ха! Менда-я? Азизим, ҳозирги гапларининг барчаси шунчаки мулоҳазалар. Ҳали ақлдан озганимча йўқ, болани нима қиламан? Умр жуда қисқа, дўстим, ўзинг учун яшаб қолишинг керак.

— Манаф ҳам шундай ўйлайдими?

— Манафми? Йўқ, Манаф фарзандталаб бўлса керак. Эркакларга нима? Уларга боланинг оғирлиги тушармиди. Мен эсам боланинг инга-ингасига тоқатим йўқ. Йўқ, азизим, бола туғиб, уни вояга етказиш менинг ҳунарим эмас. Мадина деган қўшнимиз бор эди. Бола боқаман деб бечора адои тамом бўлди. Охири эри ҳам ташлаб кетди...

— Ташлаб кетди?

— Ҳа, биринчи йилиёқ. Бола олти ойлик бўлганда ташлаб кетди. Бу албатта яхши эмас, аммо бошқа чораси ҳам қолмаганди. Бола бирпас ҳам тинчлик бермасди. Суткасига йигирма тўрт соат йиғларди.

Яна жимлик чўқди. Ҳали денгиз кўринмаса ҳам яқин қолганлиги сезилиб турарди.

— Уртада бола йўқлигида эри шунақа ҳам фарзандталаб эдики! Ниҳоят, бир кун хотини боши қоронғили-

гини айтганда, эри ўзини қўярга жой тополмай қолди. Мадинанинг айтишича, у тўққиз ой хотинининг атрофида гирдикапалак бўлган. Айтишича, бола қимирляяптими-йўқми, деб хотинининг қорнига қулоғини тутаркан. Узоқ вақт диққат билан эшитар экан. Мен кинода кўрганман— деҳқонлар ерни ана шундай тинглашади. Геологлар ҳам ер қаърига шундай қулоқ солишар экан, тўғрими? Сен ҳам геологсан-ку, ахир.

— Тўғри.

— Шошма, геолог тоғларда, водийларда юришни керак. Сен нега нашриётда ўтирибсан?

— Бунинг тарихи узун. Мавриди билан гапириб бераман... Демак, эри хотинининг қорнига қулоқ солиб, эшитган нарсасидан кейин ўзи қочиб кетибди-да?

— Ундаймас, бола ярим ёшга тўлгач қочиб кетган. Ҳали айтдим-ку...

Энди денгиз нафаси аниқ сезила бошлади.

Зонр қўлини чўзиб радионинг қулоғини буради. «Аракс» радиопрограммасининг музикаси эшитилди. Аёл кишининг товуши янгради:

— Боқудан гапирамиз! Маҳаллий вақт билан соат ўн етти. Сўнгги ахборот эшиттирамиз. Нью-Йорк. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Хавфсизлик Кенгашининг эрталабки мажлисида...

... Денгиз тугалланмаган картинани эслатади. Рассом бор-йўғи иккита чизиқ — қирғоқ ва уфқни чизиб қўйгандай. Қояларни доғ-дуғларга ўхшатиб қўяқолган. Фақат икки хил бўёқдан фойдаланган: ҳаво ранг — осмон ва денгиз учун, сариқ — қумлар учун. Бу картинада яна кўп нарсаларни кўрсатса бўларди. Осмонда — сийрак булутларни, денгизда кўпикланаётган тўлқинларни, ҳавода балиқчи қушларни, соҳилда ранг-баранг соябонларни, узоқда оппоқ елканларни чизса бўларди. Ҳамма ёқда одамларни тасвирлаш мумкин эди. Лекин картинада ҳеч нарса йўқ. На тўлқинлар, на елканлар, на балиқчи қушлар. На одамлар.

— Мана шу йўл Пиршоҳлар томонга олиб боради, лекин сен машинани мана бу томонга бур. А-ҳа, ана шундай. Энди ҳайда. Биз нақ ўша жойга чиқиб борамиз.

Машина қишлоқнинг ўнқир-чўнқир кўчаларидан борарди.

— Бу аҳволда ҳали кўп юрамизми?

— Келдик, тўхтат.

Қишлоқ билан денгиз ўртасида серқирра қоялар қад кўтариб турарди. Соҳилга чиққач, йўл йўқолиб, қумликларга қўшилиб кетарди.

Улар қумга етганда машинани тўхтатишди. Тахмина туфлисини ечиб олди. Қумдан яланг оёқ бораркан, ёқимли қитиқлашни ҳис этиб, олис болалик дамлари эсига тушди.

Қиз хотираларидан чўчигандек, Зоирга ўгирилиб қаради.

— Сурат оласанми?

— Ҳар замонда. Ана, фотоаппарат машинанинг ичида ётибди.

— Олиб кел, мени суратга туширасан.

«Йўқ, жонгинам,— ўйлади у. Зоир сен ўйлагандек овсар эмас. Фотосурат — ҳужжат. Мен бунақа ҳужжатларни бошимга ураманми!»

Улар денгизга етиб боришди. Зоир қўлини сувга уриб кўрди.

— Сув жуда тобида,— деди у ва ечина бошлади.

Зоирнинг офтобда қорайиб, мис рангга кирган мускуллари салгина ҳаракатга ҳам диркиллаб кетарди. Бу нарса Зоирнинг ўзига ҳам маъқул эди.

— Нега ечинмаяпсан?

— Ҳозирча чўмилмайман.

— Нега?

— Чўмилгим келмаяпти.

Тахмина бу сўзларни қатъий айтгани туфайли, Зоир уни қистаб ўтирмади. Зоир икки марта умбалоқ ошиб, сакраб сув томон югуриб кетди.

Тахмина ундан кўзини узмай, энгил-боши билан сув тиззасидан келгунча аста-секин тушиб бораверди.

Зоир бир-икки шўнғишдаёқ роҳатланиб, иш ва йўл чарчоғи ёзилгандек бўлди. Усти илиққина, таги муздак сувдан баданлари яйради, асаби ором топди.

Зоир узоққа сузиб кетди, қирғоқ олислаб, машинаси сарғиш фонда яшил доғга ўхшаб ғира-шира кўринарди. Тахмина кўздан йўқолди. Денгизнинг чуқурлигини ва қирғоқнинг олислигини ўйлаб Зоир бир оз чўчиди. Лекин ўзининг яхши сузишини эслаб, яна хотиржам бўлди. У бу қўрқув чуқурликдан ва денгизнинг сокинлигидан эканини тушунди. У қўлларини ёйиб, сув бетиде чалқанча ётганча осмонга қараганди, қаёқдандир пайдо бўлган булутларни кўрди.

Тахминани ўйлади. Унинг чиройли чеҳрасини, бўялган лабларини, сурма тортилган кўзларини, узун оёқларини эслади. Чиройли кулгисини, ёқимли товушини, жозибасини хаёлига келтирди. Ғалати қилиқлари, парншонхотир хатти-ҳаракатларини эслади.

Эслаганида ҳаловат бағишловчи бошқа аёлларнинг биронтаси бунчалик ўзига мафтун этмаслигини ўйлади. У ўзининг Тахминага ёқишига ниҳоятда ишонарди. Шундай бўлгач, нега улар бир-бирининг измида эмас? Нега энди табиий истак-хоҳишни алақандай баланд-парвоз, кераксиз сўзларга буркаш керак? Шунча бемаъни сўзларнинг кимга кераги бор? Умуман, бу нарсани тушунтириб ўтириш зарурми? Агар иккаласи ҳам шунини хоҳласа, агар амалга ошиши лозим ва муқаррар бўлса, иккаласи ҳам ишонмайдиган бу сўзларнинг кимга кераги бор. Бунга ҳам, унга ҳам кераги йўқ бундай гаплар гўё бу ерда учинчи бир шахс бордек изҳор этилиши керак. Йўқ одамни алдаш учунгина керак. Таажжуб. Балки бу эскидан қолган қандайдир расм-русмдир?¹

Зоир қирғоқ томон сузиб бориб қумга чиқиб олди. Лекин у ёқ-бу ёқни қараса, Тахмина йўқ. Энди бир камини шу эди!

— Тахмина!— деб қичқирди у.

— Бу ёқдаман.

Зоир бошини кўтариб, қоя чўққисида Тахминани кўрди.

— Эҳтиёт бўл, йиқилиб тушасан!

— Қўрқма.

Тахмина чаққонлик билан қоядан туша бошлади.

Зоир қумга чўзилди. Унинг қоп-қора жун босган кўкраги бир маромда кўтарилиб тушарди.

Тахмина сумкадан нон, кўкат, редиска, пишлоқ олиб дастурхон тузади.

Қиз бу ишларни жуда ўрнига қўйиб бажарганидан Зоир ҳайрон қолди.

— Мен сенинг бунчалик чаққонлигингни билмасдим.

— Сен ҳали кўп нарсани билмайсан. Сенга қандай сюрприз тайёрлаганимдан ҳам хабаринг йўқ.

— Қанақа сюрприз?

Тахмина сумкадан қора шиша чиқарди.

— Москвадан келтирганман,— деди у.— Бир йилдан бери асраб юрибман. Омадинг бор экан. Бу «Қамю». Тўғри, коньякни бунақа газак билан ичмайдилар, ammo иложимиз қанча?

«Оддиймас, олтин балиқчанинг қўлга тушгани чинга ўхшайди,— дея ўйлади Зоир ва хаёлан ҳазиллашиб:— Эҳтиёт бўл, болакай, тўрга ўзинг тушиб қолмагин, тагин».

— Нега куляпсан?

— Шундай ўзим. Тахмина, ростини айтсам, сенга тенг келадиган аёл дунёда йўқ.

Бир оздан сўнг қуёш ботди.

Денгиз узра қуёшнинг заррин нурлари ёйилди.

Кейин ичишди. Сўнгра яна ичишди. Яна ва яна ичишди.

Сўнгра ой кўринди; Зоир Тахминанинг бўйнидан қучди, Тахмина унинг қўлини улоқтириб ташлади.

— Тўхта,— деди Тахмина,— тўхта. Сен суратчисан-ку. Муҳаббат ҳам фотосурат сингари қоронғиликда намоен бўлишини билишинг керак.

Кейин Тахмина:

— Кел, шу ерда тунаб қоламиз,— деди.

Зoir яна бир рюмка қўйди ва:

— Ажойиб фикр, бўпти, қоламиз,— деди.

Тахмина шундан кейин ўзининг болалик йилларини ҳикоя қила бошлади. У мактабда ўқиб юрганида бир дугонаси унга эр билан хотиннинг муносабатини, боланинг туғилишини гапириб берган эди. «Аҳмоқсан,— дедим мен унга,— сенинг ота-онанг шунақа бўлса бордир, меники сира ундай эмас». Шунда у кулиб: «Ўзинг аҳмоқсан! Хўш, у ҳолда ўзинг қаёқдан пайдо бўлгансан?»— деди. Мен у билан аразлашиб қолдим. Кейинчалик бундай ўйлаб қарасам, у тўғри гапирган экан. Бир неча кунгача ота-онамнинг юзига қаролмай юрдим. Улар бундан ҳайрон бўлишди. Ҳадеса, сенга нима бўлди, деб сўрашаверди. Мен жавоб бермадим. Ўзимча: «Нима бўлди, нима бўлди? Нима бўларди: бало бўлди, баттар бўлди. Уятсизлар...»— деб қўйдим охири.

Зoir бўлса:

— Худо хайрингни берсин, шу эр-хотин, бола-чақа ҳақидаги гапларингни бас қил, жим ўтир,— деди.

Тахмина унга жавоб қилди:

— Менга боланинг кераги йўқ, лекин сендан кўрсам, балки...

— Йўқ, кечирасан!— Зoir гапни бошқа ёққа бурди:— Аттанг, туз йўқ-да. Редискани тузсиз ейиш...

Осмонда юлдузлар чарақлади.

— Қара, юлдузларни тузлаб қўйишибди, редискангни ботириб еявер,— деди Тахмина кулиб.

Зoir, юлдузларни ҳамма нарсага, масалан, пистага ҳам ўхшатиш мумкин, деди. Тахмина эса ҳазилни давом эттириб:

— Албатта, у ҳолда кел, писта чақамиз...

Қоронғи тушди. Зоир шунда Тахминанинг кўйлаги тугмаларини ўйнаб ўтирмоқчи бўлиб қўл узатган эди, у:

— Тўхта, мен сенга эртак айтиб бераман,— деди.

— Эртак-пертагининг ҳожати йўқ, менга ўзинг кераксан,— деди Зоир шунда.

Тахмина бўлса:

— Айтадиган эртагим ўзим ҳақимда. Буни менга бир вақтлар бувим айтиб берган эди. Асил ва Карам ҳақида. Асилнинг тўйи куни отаси унга кўйлак совға қилибди. Худди меникидақа, ёқасидан этагигача тугма қадалган экан. Кўйлак жоду қилинган экан. Никоҳ кечаси Карам унинг тугмаларини еча бошлабди. Энг сўнггиси қолганда чиқарилган тугмалар қайта қадалиб қолаверибди...— деди.

Зоир, бемаъни эртак экан, Карам эса қандайдир овар, умуман, тугмаларнинг ҳаммасини ечиб ўтириш шарт эмас, деб қўйди.

Тахмина шунда:

— Ўзинг бемаънисан, эртакда айб йўқ. Бу эртак ўзим ҳақимда. Кўплар тугмаларимни охирига қадар ечдим, деб ўйлайди. Аммо биттаси — охиргиси қолади, мен эсам нягимга қадар қайта қадаб маҳкамлаб олавераман,— деб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳар қандай мустаҳкам бўлганда ҳам бир иложини топамиз,— деди Зоир.

— Бунақа кулма, сенга ярашмайди, шунақа кулганинга бошқаларга ўхшаб кетасан. Мен сенинг ҳеч кимга ўхшамаслигинингни истайман. Мен сендан бола кўришни истайман. У сенга ўхшаш бўлсин, сен эса ҳеч кимга ўхшама.

— Намунча бола-бола дейсан? Бола керак бўлса туғ! Худога шукур, эринг бор. Ёки эринг...

Тахмина рюмкадаги коньякни унинг бошидан қуйиб юборди ва шу заҳоти қилган ишидан ачинди:

— Қоньякни бекор қовоқ бошинга қуйдим, қайтага уни ичиб, ғам-андухимни унутсам яхши бўларди.

Тахмина шундан кейин уни бир ўпиб қўйиб, ўзини четга олди.

— Бўлди,— деди у,— ёнимга яқинлашманг. Менга бола керак бўлганда, ўн саккиз ёшимдаёқ туғиб олардим. У менинг биринчи муҳаббатим эди. Биринчи ва сўнгги муҳаббатим!

Сўнг Тахмина ўзининг биринчи ва сўнгги севгиси ҳақида ҳикоя қила бошладди. У ўн олти ёшида ўша одамни учратди.

— Унинг исмини айтмайман. Чунки уни ҳамма танийди... Йўғ-ей, жиннивой, ҳечам Дадаш эмас, сен нега бунчалик Дадашга ёпишиб олдинг? Дадаш у одамнинг олдида нима деган гап? Бир тўнка-да! Дадаш унинг кавушига патак ҳам бўлолмайди! У хушрўй йигит эди, мен уни шаҳзода, гўзал Юсуф, деб билардим. Мен унинг учун ҳамма нарсага тайёр эдим. Уни кўрганимда ҳушимни йўқотиб қўярдим. Ҳа, унинг учун ҳар ншга ҳам тайёр эдим. Бир купн ҳомиладорлигимни сезиб қолдим. Эсим йўқ экан-да. Гоҳ қўрқардим, гоҳ қувонардим. Унга айтдим, у ҳам хурсанд бўлса керак, деб ўйладим-да. Жинни бўлмасам, шунақа қилармидим. Мен унинг болани яхши кўришини билардим-да. У тез орада кватира беришадди, шундан кейин турмуш қурамуз, деб юрарди. Шунда унинг ранги оқариб кетди. Тиз чўкиб ялина бошлади. Мени нобуд қилма, районда оилам, болаларим бор, деди. Врачга олиб борди. Бу менинг биринчи дорилфунуним бўлди. Майли, қўявер, кел, ичамиз.

Улар ичишди, сўнг Зоир: Манаф-чи?— деб сўради.

— Манафга нима бўпти? Ҳайронман, нега уни ҳадеб суриштириб қолдинг? Манаф ким бўпти? Манаф — соя, рўё, у йўқ нарса. Тбилисида унинг хотини ва боласи бор, ўшаларнинг ёнига бораверсин.

— Унинг боласи ҳам борми?

— Қизчаси бор. Етти яшар. Бу йил мактабга боради. У қизига портфель, қаламдон, дафтар, майда-чуйдалар

харид қилиб элтиб берди. Худди мен билмайдигандек, мендан яширади. Бир пайтлар мени усталик билан тузоғига илинтириб олганди-да. Мен уни ёмон кўрардим. У, менга турмушга чиқмасанг ўзимни-ўзим ўлдираман, деди. Қўярда-қўймай ёпишаверди, шундан кейин мен ҳам унга: «Сенгача ҳам биров билан юрганман, у билан яқин муносабатда бўлганман» дедим. Унга раҳмим келди — аборт ҳақида гапирмадим. Ранги оқариб кетди, ҳали-ҳали эсимда: бетини қўллари билан яшириб қотиб қолди. Гўё ҳайкал бўлиб қолди. Чиқиб кетди, шу бўйи уч кун қорасини кўрсатмади. Кейин озиб-тўзиб, бир аҳволда қайтиб келди. Менинг ҳеч нарса билан ишим йўқ, ҳаммасига розиман, шу бугуноқ ЗАГСга борамиз, деди. Мен, йўқ, аввал шартларимни эшит, дедим. Сен ҳеч қачон ўша одам ҳақида суриштирмайсан ва уни билиш учун ҳаракат ҳам қилмайсан. Ҳеч маҳал менга таъна ҳам қилмайсан... Қўйсанг-чи, сира ҳам суриштирмайман, деди у. Шундан сўнг бу тўғрида оғиз ҳам очмадик. Икки кундан кейин ЗАГСга бордик. Тўйдан кейин кечқурун унга бир қаравоқдим... Ўзим ачиниб кетдим. У калтакланган итга ўхшарди. Бир кўзи кулади, бир кўзи йиғлайди. Биласанми, шарт-шартлигича қолсини сенга шунини айтмоқчиманки, у менинг қаллигим эди. Тўйимиз бир ҳафтадан кейин бўлиши керак эди. Биз эса... шошилдик... Биласан-ку, ёшликда тентаклик ҳам бўлиб туради... Тўйимизга икки кун қолганда у денгизга чўкиб ўлди, дедим. Азбаройи худо, гўё Манафнинг қўлига шу пайт дунёни тортиқ қилишгандек бўлди. Оёқларимга йиқилиб йиғлашига оз қолди. Э худо, эркаклар шунчалик тентакки!

Тахминна тўхтовсиз гапираверди. Зоир унинг товушини эшитиб турса ҳам сўзларини тушунмасди. У чалқанча ётар экан, тунги намлик — ернинг губорини ҳис қилиб турарди. У олис-олис юлдузларга тикилар, денгизнинг шовқини, Тахминанинг овозини эшитар ва Мамед Носир такрорлаб юргувчи, жаҳонда энг гаштли саё-

ҳат — винони ичиб идишини бўшатишдир, деган жумлани хаёлига келтирарди. Мана, улар шу саёҳатга йўл олдилар. Идишни деярли бўшатишди. Тагидагина қолди. Ҳозир улар ўзгача: ёқимли ҳис-туйғулар оламнда сайр қилиб юришарди.

Тахминанинг тили гапирса ҳам кўнглида ўй ўйларди: инсон қалби билан ҳам, ақли билан ҳам, фикри билан ҳам, ҳис-туйғуси билан ҳам — ҳеч қачон бахтиёр бўлмайди, фақат унутилган ҳиднинг, товушнинг, лаззатланишнинг оний хотираси унга бахтиёрлик бахш этиши мумкин... Ёзги тун, Пиршоҳлардаги чорбоғ, юлдуз тўла осмон...

Тахминанинг жуда ёш пайтлари эди. Оқшом тушиши билан бувисининг ёнида ухлаб қолди. Тунги товушлардан уйғониб кетди, аралаш-қуралаш овозларни эшитди, бу овозлар кимларники эканлигини фарқлай олмайди, лекин шаҳардан қариндошлари келишганини биларди. Демак, ҳаммалари эрталаб денгизга боришади. У хурсанд. Яна ухлаб қолди...

...Ҳар куни соат ўн иккида уфқда самолётлар пайдо бўлиб, денгиз устида учиб юради. Улардан парашютлар тўкилади. Оппоқ парашютлар гул ғунчасидай очилиб, мовий денгизга сочилади. Ҳали бувиси ҳаёт...

Соҳил. Совуқ шимол шамоли эсмоқда. Тахмина отаси билан қояда турибди; отасининг оёқларига тармашиб олган. Денгиз чайқалиб, тўлқинланиб, улар томон босиб келмоқда...

...Москва. Аэродромдан шаҳарга боришарди, теваракатроф алвон рангда — Май байрамга тайёргарлик кўрилмоқда. Қизил байроқлар қизил транспорантлар. Таксида боришар экан, минут сайин светофорнинг қизил чироқларига дуч келиб тўхташарди...

Жўнаб кетишгаётганда ҳамма ёқ ям-яшил эди. Дарахлар, майсалар... Ёмғир ёғяпганди. Ёз ёмғири. Момақалдироқ гумбурлаб, чақмоқ чақарди. Одамлар югуришарди. Ниҳоят, ёмғир тиниб ҳаво ёришди.

...Пиршоҳлар. Кечки электричканинг узоқлашиб, сўниб борувчи чинқироқ овози. Ёзнинг сўнги, кузнинг дастлабки куни. Осойишта қумлоқлар, ҳувиллаб қолган чорбоғлар. Бўм-бўш соҳил. Кул ранг телеграф ёғочлари. Сукунат...

Тахмина хўрсиниб, йиғлаб юборди.

Зоир аста унинг сочларини силади.

— Майли, бошқа йиғламайман,— деди Тахмина.— Арзимаган нарса, ўтиб кетади, эътибор берма. Аёлларнинг кўз ёшига аҳамият берма: биз кўпинча нега йиғлаётганимизни ўзимиз ҳам билмаймиз. Кел, яхшиси, ичамиз.

Ичишди.

— Газагимиз тугади.

— Ҳув ана, ойни кўряпсанми,— деди Тахмина.— Коньякка энг яхши газак. Сен ўнг томонидан тишла, менга эса чап томонини қолдир.

Ичишди. Иккаласи ойдан бир тишламдан газак қилишди.

...Шу пайт Зоир бошини кўтарган эди, Тахминани ёнида кўрмади. Атрофига қояларга, қирғоқ ва денгизга тикилиб уни тополмади.

Янги ой кўтарилиб, юлдузлар пайдо бўлди. Ой нурида қоялар сояси янада чўзилди. Сарғиш қумлар энди кумуш рангга кирди. Ойнинг денгиздаги акси тангалар мисол жилоланиб ялтирайди.

Зоир ўрnidан туриб, баданидаги қумларни сидириб ташлади-да, қояларнинг орқасини қараб кўргани кетди. Тўсатдан денгиз томондан шовиллаган товуш эшитилди. У ўгирилиб қаради, гўё туш кўраётгандек бўлди.

Денгиздан қип-яланғоч аёл чиқиб келарди. Гўё ой нуридан ясалган ҳайкалнинг ўзгинаси.

Зоир барча қонун-қондаларни, тақиқларни, маслаҳатларни, насихатларни, огоҳлантиришларни унутди...

...Бир зумда ҳамма-ҳаммаси — ўтмиши, ҳозирги ҳаёти, келажаги, отасининг машинаси, онасининг талаби билан нашриётда ишлаши, бир пайтлардаги саргузаштлари, аёлларнинг бўсалари, ёмғирда кутишлар, телефондаги сирли суҳбатлар, эшитилган қўшиқлар, ўқилган китоблар, табассумлар, тик қарашга журъат этолмайдиган кўзлар, болалик шўхликлари, ўсмирлик азоблари, спорт мусобақалари, институт ҳаёти, сайру саёҳатлар, лекция ва имтиҳонлар, машина ҳайдашга иштиёқ, хотирасида қолган сўзлар, исмлар, телефон номерлари, сигарета помлари, сўнгги кунлар, бугунги кун, мана шу оқшом, тун, денгиз шовқини, ой, юлдузлар — ҳамма-ҳаммаси бир бўлиб истак, иштиёққа, тушуниб бўлмас ҳаяжонга айланди. Булар эса қандайдир ноаниқ, бошқа бир мавжудот билан қўшилиши керак эди. Унинг ҳаёти бошқа бир кишининг ўтмиши, бугунги ҳаёти, келажаги, фикрлари, қалби, ғам-андуҳлари, умид-орзуси, шодлиги, ёлғон-яшиғи, ташвишлари — унга, Зоирга маълум бўлмаган ва номаълумлигича қоладиган бегона олам билан қўшилиши керак эди.

Зоир Тахминанинг юзини, сочларини кўрди, унинг зўрма-зўраки кулгисини эшитди.

Тахмина Зоирга тикилар экан бутун вужуди, ҳар бир ҳужайраси билан бу эҳтирос, истак, дардни ҳис эгаётгандек бўларди: улар иккаласи учинчини яратишади. Бу учинчи уларга хос жамики хислатларни, нафақат уларга хос бўлган, балки уларгача ўтганлардаги барча хусусиятларни ўзида мужассамлаштириши, балки Тахминанинг онаси сочлари рангини ённки Зоирнинг отаси кўз қарашларини такрорлаши, жамлаши, қайта яратиши лозим эди.

Инсон қанчалик мураккаб бўлмасин, охири-оқибатда худди формула сингари ўзини жуда мухтасар ифода этади ва бу формула, бу гугурт, бу чақмоқтош бошқа бир формула, олтингугурт ёки чақмоқтош билан тўқнашиб, янги ҳаёт учқунини чақнатади.

Бу ҳаётнинг ҳам ўз ташвиши, ғаму истаклари, эрмагу тушунчалари, шодликлари бўлади ва у яна ким биландир учрашади ва яна...

Зоирнинг лабларида Тахмина лабларининг, баданининг, денгиз сувининг, шамол ва қумларнинг таъми аралашиб кетди...

Зоир тунги соат учда машинани уйқудаги шаҳарнинг бўм-бўш кўчаларидан ҳайдаб борарди.

Ярақлаб, порлаб турувчи витриналар кишига тетиклик, ишонч бағишлагандек бўларди...

— Сигарета бер...

Зоир унга сигарета пачкасини узатди.

— Охиргисн.

— Охиргисими? Майли, ўзингга қолсин.

— Ола қол, уйда бор.

Тахмина сигаретани олди.

Қандайдир радиостанция тунги концерт эшиттирарди. Эркак кишининг майин товуши аллақандай ғамгин қўшиқ хиргойи қилар, конференсье бегона тилда ҳазиллашар, одамлар кулишар, уни олқинишлар...

— Гугурт-чи?

Зоир чўптакларини қидириб гугуртни топди. Тахмина чўп кетидан чўп суғуриб чақарди.

— Ҳаммаси чақилган экан,— деди ва қутичани деразадан улоқтирди.

— Бошқаси йўқ.

«Москвич» Тахминанинг уйи олдида тўхтади. Тахмина эшикни очиб пастга тушди-да, сумкасини олар экан, мен тўғримда тавишланма, деб тайинлади. У қайта-қайта врачларга кўрсатган, бу масалада Москвага ҳам бориб келган, зўр мутахассислар билан маслаҳатлаган. Уларнинг ҳаммаси бола кўрмаслигини айтишган. «Мана шунақа ишлар, азизим, сигаретангни ол, барибир гугурт йўқ».

Тахмина сигаретани Зоирнинг лабига қистириб қўйганидан жавоб қайтаролмай қолди.

— Кузатма, ҳожати йўқ,— деди Тахмина ва шошилиб дарвоза томон югурди, бурилган пайти яна бир марта йигитга қўл силкиб кулиб қўйдн. Лекин энди бу кулгисида ҳеч қандай маъно йўқ эди...

Зоир машинасини кимсасиз кўчалардан, совуқ нур сочаётган неон витриналар ёнидан ҳайдаб кетди. Радионинг овози ўчган.

Унинг назарида лабида қимтилган мана шу сиграетаси билан дунёда бир ўзи яккаю ягона қолгандек туюлди.

— Ҳатто гугурти ҳам йўқ...

ЗОИРНИНГ ТАХМИНАГА МАҚТУБИ

«Тахмина! Мен бу мактубни хайрлашганимиздан бир соат кейин ёзяман. Сен ажралишгандан бир соат кейин, бунинг устига эрталаб соат тўртда хат ёзиш ақлга сифмайдиган иш деб ўйларсан. Менга эса бу иш сира ҳам ғайри табиий туюлмайди. Нега ёзяман? Чунки мен хатда ёзмоқчи бўлган фикрларни ҳеч маҳал юзингга ёки телефон орқали айтолмасдим. Кўнглимдаги гапларнинг ҳаммасини ҳатто хат орқали ҳам баён қилолмасам керак. Эҳтимол, сен мени ёш бола деб ҳисобларсан. Начора, шундай ҳисоблайвер. Нима бўлган тақдирда ҳам буларнинг ҳаммаси мен учун жуда муҳим. Сен билан хайрлашгач, бўм-бўш кўчаларда кезарканман, миямга турли-туман фикрлар келди. Менда шу заҳоти Манафга телеграмма юбориш истаги туғилди ва унда: алдаш жонга тегди, Тахмина сени севмайди, у мени севади, биз бир-биримизни севамиз ва турмуш қураимиз, Бокуга қайтиб кел, судга ариза беринглар ва ажралишинглар...— дегим келди. Сўнг Пиршоҳларга, ўша жойга қайтиб бориш истаги туғилди. Сўнг машинани деворга урмоқчи бўлдим. Кейин уйга бориб, ота-онамни уйғотгим келди. Ҳамма гапни айтгим, мени дунёга келтирганларинг учун раҳмат, лекин одам икки марта туғилиши керак экан, дегим келди. Ҳо-

зирча мен бир марта туғилганман, ҳали сизлар яратганларингча, сизларнинг хоҳишларингча яшайман. Меҳрибон падарим ва волидам, мени вояга етказганларинг кийинтирганларинг, едириб-ичиргаларинг, билим берганларинг, менга машина тортиқ қилганларинг учун раҳмаг. Аммо мен энди ўзим яшашни ўрганишим керак. «Москвич»ларингни олинглар, у сизларники, дегим келди.

Тахмина, биламан, сен бу гаплардан куласан.

Дарвоқе, ўзи нима бўлди ахир? Мен сен билан бирга бўлмоқчи эдим, бирга бўлдим. Жуда бемаъни ишлар... Тахмина, кўнглимдаги фикрларни ифодалаш учун қаердан сўз топай? Мен жуда кўп аёллар билан учрашганман, лекин ҳеч қачон бунақа ҳаяжонланмаганман.

Сен билан, юлдузлар, денгиз ва қумлар билан бирга бўлганимдан ниҳоятда бахтиёрман. Сен албатта, бунчалар баландпарвоз, сийқаси чиққан гапларнинг кимга кераги бор, деб кулсанг керак. Биз бундай гаплардан қўрқамиз! Ўзимизнинг қалб туйғуларимиздан қанчалик қўрқамиз! Тахмина, сендан бошқа ҳамма қўрқади! Сен инсонсан. Инсон қандай бўлиши лозим бўлса, шундайсан, шамолдай эркинсан. Биз ўзимиз ўйлаб топган сохта мажбуриятлар, ҳис-туйғулар, шартлиликлардан ҳалок бўляймиз.

Биз ўзимизга хос бўлишдан ҳадиксираймиз ва аҳмоқлар, пасткашлар тақдим этган ролларни ижро этамиз. Одамлардан ортда қолмасликка интиладиган, бирор нарса устидан бош қотирмайдиган, саргузаштларга ўч ўспирин — менинг ролим, менинг нусхам, ана шу. Менинг кўпчилик ўртасидаги шакл-шамойилим ана шу. Ўзим учун ажратилган ана шу ролни ижро этиш учун ҳаммага шундай кўринаман ва кўринишга ўзимни мажбур этаман. Мен уни сенинг ҳузурингда ҳам ижро этдим. Аслида мен ҳечам унақа эмасман, бутунлай бошқачаман! Назаримда, сен менинг ҳақиқий ўзлигимни кўрсатдинг. Буни ўзимдан ҳам яхшироқ кўрдинг. Кўпчилик орасида эмас, ёлғиз турганимда кўрдинг, йўқса, сен меники бўлолмасдинг.

Энди мен ўзимнинг кўнгилчанлигимдан ҳам, қолоқ-лигимдан ҳам уялмайман. Бу сабоғинг учун сендан миннатдорман. Сен мени сохталикка эмас, ўзлигимга ишонишга, ўзлигимга эгалик қилишга ўргатдинг...

Мен сенинг ҳар бир сўзингга ишонаман. Мен ўзинг ҳақингда гапирган ва мен сиртдан қараганда, бепарво тинглаган ҳар бир сўзингга ишонаман. Сенинг дардингни, қалб назокатингни, садоқатни қўмсашингни, ўтмишингни унуттишга бўлган умидингни, яхши инсонлар билан яшашга бўлган ҳақ-ҳуқуқингни яхши тушунаман. Сенинг она бўлиш ҳақидаги амалга ошмайдиган, аччиқ орзу-истагингни ҳам...

Мен ёзяману яна қўрқаман. Ёзаянган нарсаларининг жумбоқ бўлиб қолишидан қўрқаман, мени ўзингга яқин йўлатмайсан, истеҳзо-ю, кинояларинг билан ўзингга яқинлаштирмайсан, деб қўрқаман. Қўпол, сурбет бўлишдан қўрқмайман, аммо кулгили бўлиб туюлиш — ҳаммасидан ёмон. Тахмина, шунинг учун бу мактубни сенга жўнатмайман, мен уни йиртиб, ташлаб юбораман. Яхшиси, ёқиб юбораман.

Ҳузурингга мактубсиз ва изоҳсиз кириб бораман. Бу дунёда бировга бир нарсани тушунтириб бўлармиди? Мен ўйин қондалари бўйича яшашни эмас, қандай бўлсам, шундайлигимча яшашни истайман.

Бизнинг Учинчимиз бўладими-йўқми билмайману, лекин мен сен учун Иккинчи ҳам, Учинчи ҳам бўлишни истайман. Мен сен учун Иккинчи, Учинчи, Тўртинчи, Бешинчи, Олтинчи, билмайман, нечанчи бўлишни истайман! Тахминам, азизим, севгилим...»

ЕЛҒИЗЛИК АЗОБИ

Роппа-роса соат учда Сафтар оға зинапоядан тушиб келди. У тушаркан, ихтиёрсиз равишда зиналарни бирма-бир санарди. Бу унинг одатига айланган. Учинчи

қаватдан иккинчисигача ўн еттита зина бор, иккинчисидан биринчисигача эса ўн саккизта.

«Ўн еттию ўн саккиз — ўттиз беш,— дея такрорладди у кўчага чиқа туриб.— Уч минг етти юз ўн тўққизу ўттиз беш... Йўқ, ўттиз бешнинг бу ерда ҳожати йўқ. Уч минг етти юз ўн тўққиз ҳали хомчўт. Баланс тайёр эмас. Тўрт минг ўн икки бўлиши керак, лекин икки юз тўқсон уч сўм етишмаяпти. Қаерда хато кетганини билишим керак. Ўтган кварталда бир юзу қирқ беш сўм хато кетди. Бир юзу қирқ бешми ёки бир юзу қирқ еттими? Бир юзу қирқ етти. Унда нега менга бир юзу қирқ беш бўлиб туюлди? Э, уйимнинг номери! Уйимнинг номери қирқ беш. Мирза Фатали, қирқ беш... Бу склероз менинг бошимга етади. Пенсияга чиқадиган вақт бўлди шекилли, Сафтар. Ҳали икки йил бор. Тўғрироғи, бир йилу тўққиз ой ёки йигирма бир ой. Йигирма бир ой — бу неча кун бўларкан? Бугунгидақа неча кун? Январда ўттиз бир, февралда йигирма саккиз кун, мартда...

Бас қил, қария, бутунлай ақлингни еб қўйибсан. Нега бўлмағур ҳисоб-китоблар билан бошингни огритасан? Бас. Бироқ хомаки баланс уч минг етти юз ўн тўққиз сўмни ташкил қилди. Камомад!.. Эй, ўша баланс камомоди билан қўшилиб қуриб кетсин. Соат уч. Учдан бешта ўтди. Иш тугади. Бугун шанба. Эртага якшанба. Душанбагача барча баланс, план, кирим, чиқим, ҳамма рақамларни каллангдан чиқар. Бухгалтерлигингни унут.

Душанба куни соат тўққизда яна ўз бухгалтериянга қайтиб келасан. Ҳозирча етади. Бирорта рақамни эслама! Тузукми? Қелишдикми? Рақамлар миянгда қалашиб ётгандек. Ҳаммасини ёдингдан чиқар. Одамларга, шаҳарга бир назар ташла».

Сафтар кўчани кесиб ўтиб, ҳар куни овқатланадиган торгина ошхонага кирди. Ҳар кунни ўтирадиган бурчакдаги столчага бориб ўтирди.

Бу ўриндан ҳозиргина хўранда туриб кетгани сезилиб турарди: ифлос тарелкадаги чала ейилган котлетга папирос қолдиғи босиб ўчирилган, дастурхонга пиво тўкилиб доғ бўлган.

Сафтар оға менюни олди. Шу заҳоти яна жойига қўйди: у нима ейиши ва овқатларнинг нархини яхши биларди. Боршч, котлет, компот, бир шиша «истису». Борши — ўттиз беш тийин, вермишелли котлет — қирқ икки тийин, компот — ўн беш тийин, «истису» — йигирма тийин, нон — ўн тийин. Жами — бир сўму йигирма икки тийин. Эҳтимол, у бир сўму ўттиз тийин берар. Ҳар куни бир сўм ўттиз тийин!.. Саккиз тийин у ёққа, саккиз тийин бу ёққа... Бир ойда...

«Сафтар,— деди у ўзига-ўзи,— яна ҳисоб-китобми? Бас, каллангдан чиқариб ташла, дедим-ку».

Официант стол устини йиғиштирди. Дастурхонни тозаллади. Унинг тескари томонини ўғирди. Бу томонда ҳам доғлар бор эди. Лекин унчалик аниқ эмас, қуриб, ранги ўчиб қолган.

Сафтар оға овқат буюрди. Одатдагига хилоф равишда овқатни тезда келтиришди. Боршч мазали эди. Тузи камроқ. Сафтар оға шўрроқ ейишни ёқтиради. Котлет ҳам тузук. Албатта Минанинг овқати олдида булар ҳеч нарсамас, бироқ барибир...

Сафтар оға нафасини ростлади. «Янги, яхши гўшт,— ўйлади у.— Менга ўхшаган тиши йўқ чоллар учун-да».

У котлетни еб тугатди.

У салфетка билан лабларини артаётган эди, нимадир полга тушиб кетди. Сафтар узилган тугмани полдан олиб «буни ҳам ўша жойга», деганча кўкрак чўнтагига солиб қўйди.

Унинг оқ парусина камзулида етита тугма бор эди. Юқоридан иккинчиси, учинчиси ва бешинчиси аллақачон тушиб кетган. Энди еттинчиси ҳам узилди.

Тугмалари ҳам тиши сингари тартибсиз тўкиларди. Биттаси у ердан, биттаси бу ердан...

У компотни ичолмади, қўланса, лойқа экан. Ириган меваларданлиги кўриниб турарди.

«Тиш қўйдиришга бориш керак. Манави жағдагисини суғуртириш керак. Аҳён-аҳёнда қаттиқ оғрияпти. Албатта бориш керак. Бораман, бораман дейману яна бормайман. Умр эса ўтиб кетяпти. Ҳа, кейин вақт бўлмайди... Томни ҳам мумлаш керак. Кузда яна чакка ўтади. Томдан чакка ўтганидан ёмони йўқ. Хонанинг ҳамма жойига тоғора, челақ, кастрюль, банка қўйиб ташлайсан. Ҳар қайси идиш ўзига хос товуш чиқаради. Мис тоғора — бир хил, челақ бир бошқача, кастрюль — яна бошқача, товоқ — яна бир бошқача...»

Ҳаётда учта нарсага тоқат қилиб бўлмайди: тор бошмоқ, тиш оғриғи, чакка ўтадиган том.

Сафтар оға эски босоножкасига миннатдорчилик билан кўз ташлаб қўйди. Оёқлари унинг ичида маза қилиб юрарди. Одам ўз тўшагидагина ўзини ана шундай эркин ҳис қилади.

«Эҳ, Сафтар чол, томингдан чакка ўтяпти, тишларинг тушиб кетяпти, тугмаларинг узиляпти, қазон муаллаққа яқин қолдинг. Улим кутиб ўтирмайди.

Мен сира ҳам ўлимдан қўрқмайман,— дея ўйлади у.— Ҳа, қўрқмайман. У мендан яхшироқ одамларни ҳам олиб кетди... Тенгдошларимнинг аксарияти у дунёда».

Жим турган радио қўққисдан гапириб юборди. Узоқ вақт хирллаб турди, айрим сўзлар узуқ-юлуқ эшитилди. Бироқ унинг район газеталари учун материал бераётганини англаш мумкин эди:

— Такрорлайман: колхоз ва совхозларимиз бу йил... давлатга... планда кўзда тутилганидан ташқари... Қайтараман: колхоз ва совхозларимиз давлатга планда кўзда тутилганидан ташқари 1200 тонна ўрнига 1897 тонна дон, 90 тонна ўрнига 105 тонна пилла, 370 минг дона ўрнига 380 минг дона тухум, 222 тонна ўрнига 225 тонна жун сотдилар. Қайтараман: 1200 тонна ўрнига...

Сафтар оға бир сўм ўттиз тийин тўлаб, кўчага чиқди.

«Бориб хотинимнинг қабрини зиёрат қиламан»,— ўйлади у.

Сафтар уни икки ой бурун дафн этди. Қабристонга одатда пайшанба кунлари борарди. Утган кун ҳам борувди.

Негадир унда бугун ҳам яна бир бор Минанинг қабрини зиёрат қилиш нстаги туғилди.

Такси бекатига етиб борди. Навбатда турди.

Олдида учта одам турарди. У кўча соатига қаради. Соат миллари ўн иккиннинг устида қотиб қолганди.

14—17 рақамли такси келиб тўхтади. Сўнг 27—31, сўнгра 71 — 18 номерли таксилар келиб-кетди. Сафтар оганинг ҳам навбати етди. У яна беш минутча кутди. Ёнидан ичида одам лиқ тўла иккита машина ўтиб кетди. Сафтар оға ихтиёрсиз равишда уларнинг номерларини ҳам кўздан кечирар, шу заҳоти номернинг биринчи қисмини иккинчи қисмига қўшарди, 41 — 18 — эллик тўққиз бўлади, 22 — 15 — ўттиз етти бўлади.

Бурчакдан яшил чироқли такси отилиб чиқди. 27 — 00 номерли. Сафтар оға 27ни 00га қўшди, йигирма етти чиқазди, ажабланди. Бироқ буни 2700 деб ҳам ўқниш мумкин-ку, деб ўйлади у.

— Сизнинг навбатингизми?

— Ҳа, ҳа.

— Қаерга борасиз?

— Қабристонга.

Ҳайдовчи ихтиёрсиз жилмайди, бироқ шу заҳоти яна жиддий тортди.

Сафтар оға унинг нега жилмайганини тушунди. «Ҳақиқатан бу афту ангорим тўппа-тўғри қабрга тиқишга муносиб. Аслини олганда одамлар туғилганидан бошлаб қабр томон ҳаракат қилмайдимиз? Йўл қанчалик олис бўлмасин, қанчалик қийшиқ-қинғир, ўнқир-чўнқир бўлмасин, охир-оқибат у сўнгги манзилга элтади. Мулла Насриддин айтганидек, улар қаёққа бормасин, барибир шу ерга қайтиб келишади».

Счѣтчикдаги рақамлар бирин-кетин алмашилиб турарди. 10 тийин, 13, 15, 16...

Ойна ортидан Қизминор, Денгиз бўйи хиёбони, Оз-нефть лип-лип ўтиб борарди. Улар гўё счѣтчикнинг кўрсаткичлари билан белгилангандай. Қизминор — 14, Оз-нефть майдони — 16...

Машина шаҳарнинг юқори қисмига кўтарила бошлади.

Минанинг қабри гўристоннинг ичкарасида эди. Катта йўлдан узоқда. Сафтар оға ҳайдовчига эллик тийин тўлади-да, хотинининг сўнгги манзилига йўл олди. Одатдагидек, қабрлардаги ёзувларни бирма-бир ўқиб борди.

Асқар Темуров
1905 — 1957

Тавфиқ Бобоев
1927 — 1946

Исмлар ва рақамлар. Исмлар ва рақамлар. Бу рақамлар шунчалик муҳимми? Нега? Аслида бу ёзувларнинг марҳумга ҳеч бир алоқаси йўқ. Исмни ҳам, фамилияни ҳам унинг ўзи танлаган эмас, туғилиши ҳам, ўлими ҳам унга боғлиқ эмас. Нега шу одамнинг ўзига алоқадор бўлган бирор воқеа-ҳодисани, масала, у ким бўлган, умрида нима ишлар қилган, ўзидан сўнг нималар қолдирган ёки у қанақа одам бўлганлигини ёзиш мумкин эмас? Қандай яхши ишлару қанақа бемазагарчиликлар қилган. Унинг болалари бўлганми, орқасида кимлар қолган. Мана бу рақамларда қандай маъно бўлсин?

Фонқ Мардонов
1902 — 1959

Баҳмон Салоҳзода
1938 — 1965

Сафтар оға бу рақамларни бир-бирига беихтиёр қўша бошлади. «1902+1959=3861». Кейин буларни қўшиш эмас, айириш кераклигини ўйлаб қолди. 1959—1902=57. Демак, Фоиқ Мардонов 57 йил яшаган. Озми-кўпми, ҳар қалай дуруст умр кўрибди! 1965—1938=27. Эҳ, бечора Баҳмон Салоҳзода! Атиги 27 йил яшабди. Қизиқ, нимадан ўлган экан?

Ҳаммамиз худонинг бандасимиз! Одамзод охир-оқибат улкан қопқонга илиниш учун умр бўйи ажал қўйиб қўйган майда тузоқларга чап бериб юради.

У қадимги афсонани эслади. Бир мўйсафид дарвиш бегона юртга бориб, қабристонни айланиб юрган экан. Қараса, қабр тошларида марҳумларнинг яшаган йиллари ёзилган эмиш. Ҳаммаси 1 йил, 2 йил, энг кўпи 5 йил яшаган эмиш. Шунда мўйсафид ўзи тенги бир қарияни учратиб, нима гап, бу ерда одамлар чақалоқлигидаёқ ўлиб кетадими, деб сўрабди. Қария, гап шундаки, биз бу ерда инсоннинг бахтли яшаган йилларининггина ёзиб қўямиз. Қолган кунлари ва йилларини умр ҳисобламаймиз. Шунда дарвиш васият қилиб: «Мен ҳам тез орада ўламан, мени ҳам шу ерга кўминглар, қабримга эса «бу одам ўликлигича туғилган», деб ёзинглар, дебди.

Сафтар оға Минанинг қабрига етиб борди.

Минаввар Мадад қизи
1909 — 1965

Сафтар оға бугун ўзини маҳкам тутишга, йиғламасликка аҳд қилганди. Бироқ қабрга кўзи тушиши билан Минанинг тунги суҳбатлари эсига тушиб кетди. У уйқусираб шунчаки мингилламасди, ўрнидан туриб ўтириб, хотиржам гаплашарди.

Сафтар оға ўзини тутиб туrolмади, йиғлаб юборди.

«Нега ўзингни эҳтиёт қилмадинг, мендек бир чолни кимга ташлаб кетдинг?»

У чўнтагидан дастрўмолини чиқазиб, кўзидан кўзойнагини олди-да, кўзларини артди. Бир оз тургач, орқасига бурилиб йўлга тушди. Шаҳарга пиёда жўнади. Уйига боргиси келмади, ҳали вақт эрта эди. У қоронғи тушишини якка кутишдан кўрқарди.

Кечалари доим туш кўрарди. Тушида жуда кўп одамларни кўрарди... Тенгдошлари, улфатлари, синфдошлари, болалик ва ёшликдаги дўстларини кўрарди. Улар Сафтарни келиб, елкасига қоқиб: «Ҳой, Сафтар, ҳали ҳам чўтингни шиқиллатиб ётибсанми. Ҳисоблаб кўрчи, қиёмат-қойимга қанча қолибди?»— дейишар эмиш. Тушида аёлларни ҳам кўп кўрар эмиш: онаси, опа-сингиллари, жиянлари... Унинг тугмаларини қадаб беришар, кийимларини ювишар, дазмол босишар, овқат пиширишар эмиш. Минани эса ҳар кун туш кўрарди. Минна ҳар сафар тонгга яқин ё бирор бошқа шаҳарга кўчиб кетар, ёки Сафтарни ёлғиз қолдириб қаёқларгадир ғойиб бўларди. Сафтар уни сира олиб қололмасди. У ҳар кун соат еттида туриб кийинарди. Қизиқ, тушингда ўлганларни қаёққа кўмишаркин?

Тушида у доим қизи Нарминани кўрарди. Икки йилдирки, Нармина эри билан Африкада. Улар Гвинеядаги совет шифохонасида ишлашадн. Иккаласи ҳам врач. Сафтар харитага қаради. Бу Гвинея дегани дунёнинг нариги бурчида эди. Улар йил давомида бор-йўғи икки-учта хат ёзишар эди. Сафтар Миннанинг вафоти ҳақида ҳали уларга хабар қилгани йўқ. Буни барибир хабар қилиши керак, у бўлса бунга сира журъат этолмасди. Қизи бегона юртда, эридан бўлак бирорта яқин одами йўқ...

Сафтарнинг тушида Нармина уйга кириб келган заҳоти онасини суриштира бошларди. «Бозорга кетган, ҳозир келади». «Йўқ, менга тўғриси айтинг. Онам қаерда, унга нима бўлган?»

Ҳар сафар ана шунақа, тўғрисиини айтинг, тўғрисиини айтинг...

Сафтар ёшлигида ҳам кўп туш кўрарди. Ойда, йилда бир марта туш кўрадиган одамлар ҳам бўлади. Сафтар ҳар кунни туш кўрарди. Мина ҳам шундай эди. Эрталаб уйқудан туришгач, бир-бирларига тушларини гапириб беришарди. Гўё узоқ сафардан қайтган одамлардек, бир-бирларига узоқ юртларда нималар кўришганини, нималар эшитишганини, нималар еб-ичишганини айтиб беришарди.

У кўчадаги газета витринаси олдида тўхтаб қолди. Тўртинчи саҳифа рақамлар билан тўла эди: лотереяга чиққан ютуқлар.

3... 5... 6... 7... Рақамлар, рақамлар, рақамлар. Ютуқлар, ютқазинлар.

Сафтар оға: қизиқ, қуруқ рақамлар, лекин масалан, 3 рақами 7 рақамидан кейин эмас, 6 дан кейин келса, кимнингдир бахти чопади, кимдир аламдан сочларини юлади, деб ўйларди. Агар рақамларни ундай эмас, бундай жойлаштиради, кимгадир бир баҳя етмай қолади, кимгадир учта ортиб кетади.

У соатига қаради. Ҳали уйга қайтишга эрта. Одатдаги иш кунларида ишдан соат бешда чиқади. Бугун қисқа иш куни, шунга яраша уйқуга ҳам икки соат кеч ётиши керак.

«Вокзалга борай-чи,— дея ўйлади у,— кўнгли очадиган ажойиб жой. Келувчилар, кетувчилар. Бошқа ҳеч бир ерда бунчалик очиқ чехрали кишиларни кўрмайсан. Аэропортда ҳам худди шундай. Лекин у узоқ».

У перронга қараб юрди. Биринчи ва иккинчи платформа бўм-бўш эди. Учинчисидо одамлар тўпланган. Бъэзиларнинг қўлида гуллар... Каттакон тахтада — жадвал. 11.30... 16.45... 10.05... Рақамлар, рақамлар...

Репродуктордан:

— 20=Москва поезди 3=йўлдан келмоқда,— деган бўғиқ товуш эшитилди.

Перронда ғала-говур бошланди. Паровознинг пишиллаши эшитилди. Унинг қоп-қора тумшуғи кўринди. Сафтарнинг ёнгинасидан 4, 5, 6, 7 вагонлар гулдураб ўтди.

Юк ташувчилар вагонларга югуришди. Уларнинг кўкракларидagi 15, 52, 38, 40 номерлари қўнғироқчадай ялтिलाб турарди.

Сафтар оға зиналардан тушиб вокзал олдидаги майдонга чиқди. Гавжум, олаговур кўчадан йўлга тушди. Нарига бориб бошқа кўчага бурилди. Таниш банк биноси олдидан ўтаркан, бу ерда ўтган кунларини эслади ва банк ҳозир ёпиқлигини, ишламаслигини, ундаги барча рақамлар ухлаб қолганини ўйлади. Облигацияларда, ассигнацияларда, турли молиявий ҳужжатларда худди ер бағридаги дондек жимгина, тинч ухлаб ётишибди. Душанбада яна уйқудан туришади, бошларини кўтариб, катталаша бошлашади.

Сафтар кўча соатига қаради. Соатнинг миллари тушиб кетганди. Циферблат вақт харобасини эслатарди.

Миллари йўқ соат одамнинг кўзига жуда хунук кўринар, худди бурунсиз, кўзсиз башарага ўхшаб туради.

Соатда фақатгина рақамлар қолган: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12...

Сафтарнинг назарида кўчада кетаётган одамлар ҳам рақамларга ўхшаб кетди. Анави белини сиқиб боғлаган семиз хотин 8 га ўхшайди, калласи катта эркак 9 га, ҳомиладор аёл 6 га, шапкали йигит 7 га ўхшайди. Ҳув анави иккита ориқ йигитча 11, дўндиқ қиз билан кетаётган йигит иккаласи — 10ни эслатарди.

Сафтар оға ўзидан кула бошлади. «Бугун бутушлай айниб қолганга ўхшайман. Энди кечикмай уйга борақолай».

Калитни олди. Эшикни очди. Чироқни ёқди. Дераза пардаларини туширди. Чойнакка сув қуйиб, оловга қўйди.

Календарь олдига бориб, унга диққат билан тикила бошлади.

1965 йил, 5 июнь. Шанба.
Қуёш чиқиши — 3.51.
Ботиши — 21.07.

«Тавба,— деди у,— қуёшни ҳам графикка солишган. Кун чиқиши ва ботишини ҳам ҳисоблаб чиқишган. Ҳам-на нарсани: қуёш, ой, осмондаги юлдузлар, бутун борлиқни рўйхатга олишган, ҳисобга киритишган. Бир одам қаердадир шаҳарлардаги барча сичқон, каналарни санаб чиқишиб, уларни мулк рўйхатига киритишганини айтиб берувди. Тавба!..»

Сафтар оға тўсатдан жиринглаган қўнғироқ товушидан бир чўчиб тушди. У кўпдан бери уйда қўнғироқ товушини эшитмаганди.

Уйда телефон бор, лекин у аллақайси бурчакда кераксиз матоҳдек ётарди. Тўғрироғи, мудроқ қора мушукка ўхшарди. Ҳозир эса у бетўхтов жиринглапти.

Ким бўлса экан, бу?

У трубкани кўтарди.

— Алло?

— Ойдинни чақириб беринг, илтимос.

— Қаерга қўнғироқ қиялсан, қизим?

— Бу Оғаевнинг квартираси эмасми?

— Йўқ, қизим, бу Оғаевнинг квартираси.

— Вой, кечирасиз.

Қизча трубкани илиб қўйди. Ду, ду, ду, ду, ду...

Сафтар ҳам телефон кнопокасини босди. Бироқ трубкани қўлида ушлаб тураверди. Шу пайт унда бирдан ғайри табиий бир истак пайдо бўлди. Телефон орқали бирор одам билан гаплашгиси келди. Гўё у уйда телефони борлигини ҳозиргина эслаб, биров билан гаплашгиси келиб қолди.

Кимга қўнғироқ қилсайкин?

У трубкани жойинга қўйди. Телефон тагидаги тумбочканинг зичланиб қолган қутисини тарақлатиб сурди-да,

ичидан чанг босган жигар ранг алфавит дафтарчани олди.

Биринчи саҳифасидаёқ Минанинг дастхатига кўзи тушди, унинг юзи аламдан бурушиб кетди.

А саҳифасида Минанинг қўли билан унинг исми фамилияси «Атаев Сафтар», телефон номери «3 — 50 — 51» деб ёзиб қўйилганди. Мина телефон номерларини доим болалар ўйинидаги сўзлар билан: «Уч сўму эллик тийин, беш тийини бир мири» деб ҳазил қилиб гапириб юрарди.

У иккинчи саҳифани очди.

Бунда Бобонинг телефон номери ёзилганди. Бечора Бобо. Урушдан қайтмади. Мана бу мисралар унинг ҳақида эмасмикин?

Тунда гафлатга йўл бермасди у,
Нечун қора ерда ётибди энди?

Қандай азамат, қандай шоввоз йигит эди, шўрлик!

В ҳарфида иккита исм-фамилия ёзилганди. Волида. Минанинг синглиси. Икки йил бўлди, у эри билан Нухуга кўчиб кетган. Воҳидов фамилияси ҳам ёзилган. Ким эди Воҳидов? Сафтар оға қанчалик ўйламасин, Воҳидовнинг кимлигини эслолмади.

Г. Бу саҳифага ёзилган исм-фамилия қуюқ сиёҳ суриб ўчириб ташланган. «Буни Мина ўчирган. Шўрликкина, ҳатто соясидан ҳам қўрқарди. Албатта, мен туфайли қўрқарди...»

Д. Дадашнинг телефони. Сафтар оға Дадашга қўнғироқ қилгиси келмади. Улар ёшликдан қалин дўст эдилар. Энди-чи? Ўша пайтларда Дадашни ҳар куни меҳмонга чақириб туришарди. «Худди ҳозиргидек эсимда, бир куни кечаси тўсатдан кириб келди: «Ароғинг борми?»—«Қанақа ароқ? Менинг ичмаслигимни биласан-ку».—«Биламан, биламан, ўзим олиб келдим. Мина, газакка бирор егулик бер». Мина пишлоқ, нон, озроқ кўкат келтириб қўйди. У

ўтириб, ярим литрни бир ўзи ичди-қўйди! Мен эсам унга тикилиб ўтиравердим. Бир шижанинг ҳаммасини ичди-я. «Эҳ, Сафтар,— деди у, сен нимани ҳам билардинг?» Ҳали-ҳали эсимда: «Бахтли одамсан!»— деди-да, шапкасини кия жўнади. Шундан бери кузатаман, муносабати ўзгариб қолди. Индамадим.. Сўрамадим ҳам, шама ҳам қилмадим, салом-алиқдан нари ўтиш йўқ. Бош муҳаррир — бош бухгалтер».

Е саҳифаси бўм-бўш эди.

З. Зайналов Тоҳир. Зайналов Тоҳир? Э, эсимга тушди. Қўшни эдик. Шундан бери қанча вақт ўтиб кетди... Қўчада учратсам, танимасам ҳам керак. Эҳтимол, у менинг исминни ҳам эсидан чиқариб юборгандир».

И. Идрис. Идрисвой. Уч ёш катта-ю, ҳали қирчиллама йиғит. Умр бўйи тоғу тошларда юради. Ҳозир Зака-талаларда олтин қидириб юрибди, дейишади. Ҳайронман, Бокуда на ўзи, на хотини туради, телефон уларга нега керак экан? «Мен геологман,— дейди,— шаҳарда бўғилиб нима қиламан? Менинг ишим тоғларда». Балки менинг бахтимга у бугун шаҳардадир? Қўнғироқ қилсамми-кан?»

У трубкани кўтариб, номер терди. Анча вақт узун-узун сигналлар эшитилиб турди. «Қаёқда! Урмондами, тоғдами, чодирдами ўтиргандир-да».

М. Мамед Носир. «Эҳ, Мамед Носирни тушмагур. Қачон қарама, кайфи тарақ. Шу ичкилик деб ўзини хароб қилди. Авваллари сал меъёрини биларди. Энди жуда ҳадидан ошиб кетди. Қанча гапиринш, насиҳат қилиш мумкин ахир? У энди ёш бола эмас, соч-соқоли оқариб қолди. Кўз ёши тўкади, гавба қилади, уч кундан сўнг яна ўз билганидан қолмайди. Яна ким тўғри келса, шу билан ичаверади, оғзига нима келса валдирайверади. Йиғитлар: сен Мамед Носирга шижа очсанг, у сенга юрагини очади, деб тўғри айтишади...»

И. Набиев Асқар. «Раҳматлик бултур қазо қилди. Уйига келган, камзулини ечган. «Хотин, чой бер», деган.

Ўтириб, ўлган-қўйган. Юраги ишдан чиқиб бўлган экан-да!»

Р. Раҳим. «Эй, у билан гаплашиш бизга йўл бўлсин, у энди катта одам, юқори доирадаги одам. Қўнғироқ қилсам, менам бирор нарса тама қиляпти, деб ўйлаши мумкин. Худо билади, бу номер балки энди уники эмасдир. Одамлар юқорироқ лавозимга ўтиришса, биринчи галда телефон номерини ўзгартиришади».

С. Сафтар Отаев. 3 — 50 — 51. Бунн ўзи ёзиб қўйган.

Т. Теюб. Шанба куни Теюбни шаҳардан топиш қийин. У ҳозир Мардакяндаги чорбоғида бўлса керак.

У. Улдуз. Бутун оиласи билан янги уйга кўчиб ўтган. У ерга ҳали телефон ўтказишгани йўқ.

Ф. Фарҳод. Фарҳод Москвада.

Х. Ч. Ш. Бу саҳифаларни варақлаб туриб, Сафтарнинг кўнгли бузилди. Гугурт қутичада ёқилган доналаргина қолганини кўрганда одам шунақа бўлади.

Дафтар эски имло бўйича тўлдирилган эди. Унда ҳали Ю ва Я ҳарфлари ҳам бор эди¹.

Ю. Бу бет бўм-бўш эди.

Сафтар оға сўнгги саҳифани аҳтиётлик билан очди.

Я ҳарфининг саҳифасида «Яшар» деган сўздан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Сафтар бу бетни ҳам ағдарган жойида Минанинг дастхатига кўзи тушиб қолди.

Минна катта-катта босма ҳарфлар билан:

Ўт ўчирувчилар командаси 01

Милиция 02

«Тез ёрдам» 03 —

деб ёзиб қўйганди.

Сафтар оға кулимсираганча, трубкани кўтарди.

¹ Озарбайжон имлосининг 1958 йилги сўнгги ислоҳига асосан озар тили учун характерли бўлмаган баъзи ҳарф белгилари бекор қилинган.

Нолни буради, бармоғини бир рақамига узатган ҳам эдики, ўт ўчирувчилар билан ҳазиллашиш мумкин эмаслиги эсига келиб қолди. Кўнгилсизлик содир бўлиши мумкин. Ҳеч бўлмаганда телефонни узиб қўйишлари мумкин.

У телефонни узиб қўйишларини истамасди. Бекор турса ҳам майли, тураверсин. Шунча турган нарса яна тураверсин. Нима бўлганда ҳам ўзиники.

02 билан ҳам ҳазиллашиб бўлмайди. 03 билан ҳам.

04-чи? Ажаб, 04 номерли телефон бормикан? Қаерники экан? Балки бу номерни териб, суҳбатлашиш мумкиндир? Эҳтимол, ҳеч нарсани сўрамасдан, шунчаки соғлик, кайфият ҳақида суриштириб, хурсанд қиладиган жой ҳам бордир...

Сафтар оға 04 номерини терди. Ҳеч қандай жавоб бўлмади. На узун, на қисқа гудок эшитилади. Жим. Миқ этган овоз йўқ.

05 ни терди. Жим.

06 ҳам жавоб бермади.

07 да ҳам тез-тез гудоклар эшитилди. Банд эди.

08 ҳам шундай.

Сафтар оға сўнгги 09 рақамини терди, трубкадан шу заҳоти овоз эшитилди. У шошилиб:

— Салом алайкум, Сафтар Отаев гапиряпти,— деди.

Аёл кишининг илтифотсизгина овози эшитилди:

— Қим? Фамилиянгизни аниқ айтинг.

— Отаев. Отаев Сафтар.

— Адреси?

— Мирза Фатали, 45.

— Кутинг.

Сафтар ниҳоят тушунди. У справкалар бюросига қўнғироқ қилганини англади.

Унга кулгили туюлди, бироқ охири нима бўлишини кутди. Трубкадан товуш келди:

— 3 — 50 — 51.

— Тўппа-тўғри,— деди Сафтар.— Уч сўму эллик тийин, беш тийину бир мири.

Лекин аёл унинг гапини эшитмади. У аллақачон трубкини қўйиб қўйган эди.

Сафтар ҳам трубкини жойига қўйди. Кулди.

Шу пайт, одам ўзининг телефонида ўзига қўнғироқ қилса нима бўлар экан, деб ўйлаб қолди.

Кўрамиз! У трубкини олди. Рақамларни терди: 3, 5, 0, 5, 1. А-ҳа!

Қисқа-қисқа гудоклар жадал эшитилиб турарди. Ту, ту, ту, ту, ту...

— Банд, гаплашишяпти,— деди Сафтар оға кулиб, кейин ўйланиб, узоқ қулоқ солиб турди.

Трубкадан асабга тегувчи ту, ту, ту, ту, ту...— деган гудоклар эшитилиб турарди.

Бу худди кузги ёмғирда ўтган чаккага ўхшарди.

НАРМИНАНИНГ ОТАСИ САФТАР ВА ОНАСИ МИНАГА МАКТУБИ

«Азиз отажоним, онажоним! Узоқ Гвинея тупроғидан сизларга оташин саломлар. Мен сизларни жуда ҳам соғиндим. Аввало, сизларга бир қувончли хабарни билдирмоқчиман. Сизларни табриклайман! Сизлар буви ва бобо бўлдингизлар. Мен илгари онам ҳаяжонланмасин деб атайлаб ҳеч нарса ёзмагандим.

Мен онажонимнинг қанчалик куюнчак эканликларини яхши биламан. Энди ҳаммаси жойида, бундан йн кун илгари жажжи невараларингиз дунёга келди. Хусу уни бобосига ўхшайди, деяпти, лекин бурни, ойижон, худди сизнинг бурнингизга ўхшайди. Ҳали унга исм қўйганимиз йўқ. Отажон, унга сизнинг исмингизни қўймоқчиман. Хусу, бизнинг Қорабоғда болага тирик қариндош-уруғларнинг исмларини қўйишмайди, дейди. Мен эса, сизда қўйишмаса, бизда қўйишади, дедим. Мен, бизда ҳатто биринчи фарзандга бобосининг исмини қўйиш одати ҳам

бор, дедим. Ҳақиқатан шу одат борми, йўқми, яши билмайману ҳар ҳолда уни кўндириш учун айтдим. Чунки, отажон, уни сизнинг исмингиз билан атагим келади. Унга шундай исм қўйсам, бу бегона юртда сиз билан ёнма-ён юргандек бўламан. Мабодо қиз туғилганда, уни Мина деб атардим. Онажон, сиздан кўп ташвишланаман. Тез-тез тушларимга кирасиз. Шунақа бемаъни тушларки... Бир энликкина бўлса ҳам хат ёзиб юборсангиз эди. Отамни қаранг, ундан ўртак олинг: узлуксиз хат ёзиб турдилар. Биздан ҳол-аҳвол сўрасангизлар, дуруст яшаймиз. Хусуни жуда ҳурмат қилишади. Бу ерда врачларга эҳтиёж жуда катта. Шунақа беморлар, шунақа касалликлар борки, худо кўрсатмасин. Халқи жуда хушмуомала. Бироқ жуда ҳам қашшоқ яшашади, кўрсангиз раҳмингиз келади.

Ана, кичкина Сафтар уйғониб, қичқаришига тушди. Қорни очди шекилли. Жудаям мечкай.

Сизларни ўпиб қолувчи қизингиз Нармина.

Хусудан сизларга қизғин саломлар».

МАБОДО ЯНА БИР МАРТА КўРСАМ..

Айтилган сўз — отилган ўқ...

Неъмат клавишни босди.

— Қани, бирор нарса денглар.

Сура йё. Ёзиб оладими?

Неъмат. Ҳа, гапиринглар.

Сура йё. Нимани?

Неъмат. Бирор нарсани.

Сура йё. А-ҳа... Демак, мен айтм... Йўқ, демак, мен... Чиқмади. Тўхта... Ҳа... Шундай қилиб, қиҳ-қиҳ (йўғалади). Шундай қилиб, мен айтмоқчиманки... Бугун бешинчи июнь. Олтмиш бешинчи йил. Сен магнитофон сотиб олдинг.

Бикня. Қанчага олдинг?

Неъмат. Бир юз тўқсон сўм. Бикня хола, яқинроқ келинг. Бирор нарса денг. Мана бунга, микрофонга.

Бикия. Олияда ҳам шунақаси бор. Лекин сал катароқ. Муртоз Москвадан олиб келган. У эски пул билан тўрт минг сўмга сотиб олганман, девди.

Неъмат. Кармен, Жильда, Наргиз. Бу ёққа келинглар. Бирор нарса денглар.

(Оёқ товушлари.)

Кармен. Нима?

Неъмат. Яқинроқ кел, қизим. Жильда, сен ҳам. мана бу ерга. Гапир.

Кармен. Нимани гапирай, дадажон?

Сурайё. Бир нарса десанг бўлди.

Кармен. Масхарабозлар!.. Нима дейман?

Сурайё. Бир нарса дея қолсанг-чи. Дадаларинг сизларга магнитофон олиб берди.

Кармен *(Жильдага)*. Шалоғи чиққан магник олиб келиб, буйруқ қилаверадими!..

Жильда. Вой шўрим!

(Кулишади.)

Сурайё. Овозингни ўчир! «Шалоқ эмиш! Жуда яхши магнитофон.

Кармен. Мамахен доим папахеннинг ённин олади. Маънавий-сиёсий якдиллик.

Жильда. Вой шўрим!

Бикия. Муртоз уни дераза олдиға қўйиб қўйганди. У ҳеч бўлмаганда бундан икки марта катта эди.

Кармен. Грандмамап Мурзикнинг магнитофонидан шунчалик хурсандки, ҳатто ўзига келолмай қолди.

Неъмат. Наргиз, қизим, бу ёққа кел.

Наргиз. Мен келдим.

Сурайё. Қизгинам, бирдағи шеърингни айт. Эсингдами, сен уни ёддан билардинг-ку...

Бикия. Эҳ-ҳе, эски пулда тўрт минг сўм-а!

Наргиз. Айтмайман.

Сурайё. Майли, айтмасанг айтмай қўя қол. Ҳаммаси ноз қилади. Бўлди, Неъмат, тўхтат, қандай ёзганини кўрамиз.

Неъмат. Наргиз, сен яна менинг ручкамни олдингми? Мен сенга тегма, девдим-ку! Мабодо яна бир марта кўрсам, кейин мендан хафа бўлма.

Неъмат клавишни босди. Лента тўхтади.

— Қани, қандай ёзиб олибди экан,— деди Неъмат ва иккинчи клавишни босди. Лента тескари ўралди.— Эшитайлик-чи.— У учинчи клавишни босди. Овозлар эшитилди.

Неъмат. «Қани, бирор нарса денглар».

Сурайё. «Ёзиб оладими?»

Қармен ва Жильда:

— Ойимнинг товуши!— дея қичқирдишди.

Неъмат. «Ҳа, гапиринглар».

Сурайё. «Нимани?»

— Бу менинг товушимми?— сўради Сурайё.— Сира ҳам ўхшамайди.

Неъмат. «Бирор нарса денг».

Сурайё. «А-ҳа... Демак, мен айтм... Йўқ, демак, мен... Чиқмади. Тўхта...»

Ҳаммаси кулиб юборишди.

— «Демак, мен айтм...»— Қармен ойисининг товушига тақлид қилиб масхара қилди.

— Жим, эшитайлик ахир,— деди Сурайё. Магнитофондан унинг товуши эшитилди: «Бугун бешинчи июнь. Олтмиш бешинчи йил. Сен магнитофон сотиб олдинг».

— Эй худо, бу қандай дабдаба,— деди Неъмат.— «Сен магнитофон сотиб олдинг».

Магнитофондан Бикия холанинг товуши эшитилди: «Қанчага олдинг?»

— Буви, бу сиз!— дея чийиллади Наргиз.

— Бувижоним бошқача гапиролмайдилар ҳам,— деди Қармен,— албатта баҳосини суриштиришлари керак.

Бикия хола яна кулди.

— Муртозникида ҳам менинг овозимни ёзиб олишганди,— деди Бикия хола.— Уникида овозим худди жонликдек чиққанди. Бунда эса сира ўхшамайди.

Магнитофондан яна унинг товуши эшитилди: «Олияда ҳам шунақаси бор. Лекин у сал каттароқ».

Олия — Бикия холанинг катта қизи, Сурайёнинг опаси.

Бикия. «Муртоз Москвадан олиб келган».

— Ана уни ҳақиқий магнитофон деса бўлади,— деди Кармен.

Бикия. «У эски пул билан тўрт минг сўмга сотиб олганман, девди».

Неъматнинг овози эшитилди: «Кармен, Жильда, Наргиз. Бу ёққа келинглар, бирор нарса денглар».

Оёқ товушлари эшитилди. Сўнг Карменнинг овози: «Нимани?»

— Менманми? — ажабланиб сўради Кармен.

— Бўлмаса, менманми? — деди Жильда. — Албатта, сенсан.

Кармен. «Масхарабозлар... Нима дейман?»

— Маҳмадона қиз. Буларнинг гапини қара, — деди Сурайё. Шу онда магнитофондан унинг товуши эшитила бошлади. «Бирор нарса десаларинг-чи. Дадаларинг сизларга магнитофон олиб берди».

Кармен. «Шалоғи чиққан магник олиб келиб буйруқ қилаверадими!..»

— Қизим, буни яхши магнитофон дейишди, — деди Неъмат.

Жильда. «Ана холос!»

Магнитофондан кулги товуши эшитилди. Сўнг Сурайёнинг баланд овози эшитилди: «Жим бўл!»

— Кўрдингизми, ўз қизингизга қандай муомала қила-сиз,— деди Кармен.— Бу энди ёзилиб қолди, шуни эсингиздан чиқарманг. Энди буларни қайтариб ололмайсиз.. Факт аниқ.

Магнитофондан Карменнинг овози эшитилди.

«...Мамахен доим папахеннинг ёнини олади...»

— Ана холос! — деди Жильда ва шу заҳоти магнитофон унинг сўзларини такрорлади: «Ана холос!..»

— Олиянинг магнитофони бундан катта,— дея бошловди Бикия хола, ўзининг товушини эшитиб, жимис қолди: «У ҳеч бўлмаганда бундан икки марта катта...»

Кармен. «Грандмаман Мурзикнинг магнитофонидан шунчалик хурсандки, ҳатто...»

— Уят-е,— деди Сурайё.— Мурзиги нимаси! Эшитиб қолса қаттиқ хафа бўлади.

— Ҳа, нима бўпти,— деди Кармен,— Олия хола уни доим Мурзик деб чақиради-ку.

— Олия — унинг хотини,— деди Бикия хола,— бу бутунлай бошқа гап.

Магнитофондан Наргизнинг: «Кераги йўқ», деган овози эшитилди.

Сурайё. «Майли, кераги йўқ бўлса, йўқ-да. Бўлди, Неъмат, тўхтат, қандай ёзганини кўрамиз».

Неъмат. «Наргиз, сен яна менинг ручкамни олдингми? Мен сенга тегмагин, девдим-ку! Мабодо яна бир марта олганингни кўрсам...»

Тўсатдан жим бўлиб қолди. Ёзув тугади. Лента товушсиз айлана бошлади. Неъмат клавишни босди.

— Тамом,— деди у.

— Жуда қизиқ,— деди Сурайё.— Ҳаммаси худди ўзимиз гапиргандек.

— Сен нима деб ўйловдинг? — деди Кармен. — Мен бир нарсани гапирсам, ундан бошқа нарса эшитилади деб ўйловдингми?

Ҳамма кулди.

— Тавба, мўъжизанинг ўзгинаси,— деди Сурайё.

— Сизлар ўзи қайси асрда яшаяпсизлар?— деди Кармен.— Ҳамма учун магнитофон эски гап бўлиб қолдику. Буларнинг кўзи энди очилапти. Техника ажойиботларидан ҳайратга тушишяпти, шундайми?

— Ана холос!— деди Жильда.

— Қизим, ўзларинг айтдиларинг-ку, магнитофон олиб берини, деб,— деди Неъмат. — Ҳол-жонимга қўй-мадиларинг-ку. Шунинг учун олиб бергандим.

— Жуда яхши бўлди, — деди Сурайё. — Буларнинг гапига эътибор берма. Булар нимани биларди.

— Буларга ҳеч нарса ёқмайди,— деди Бикия таъна билан.— Олиянинг болалари ҳам шунақа.

— Ростдан ҳам жуда ажойиб нарса, — деди Сурайё гапиргандек.— Ўзимнинг овозимни танимадим. Худди бошқа одам гапиргандек.

— Ҳамма ҳам ўзининг овозини танймайди,— деди Неъмат, — чунки ҳаётда ўз овозимизни аслича эшитолмаймиз.

— Истасанг, яна бир марта эшитиб кўрамиз, — деди Сурайё.

— Кечирасизлар, мен бу синовга ортиқ чидолмайман,— деди Кармен.

Кармен, ундан кейин Жильда бошқа хонага чиқиб кетишди. Наргиз улар кетидан югурди. Неъмат клавишни босди. Дастлабки сўзлар, жумлалар эшитилди.

Нариги хонадан Кармен қичқирди:

— Демак, мен айтдим.

Худди шу пайт магнитофондан Сурайёнинг овози эшитилди:

— Демак, мен айтдим...

Неъмат бошини чайқаб қўйди.

Нариги хонадан Карменнинг овози эшитилди:

— Ҳозир бувижонимиз Мурзикнинг магнитофонини мактай бошлайди.

Шу пайт Бикия холанинг овози эшитилди: «...Олияда ҳам шунақаси бор. Лекин у сал каттароқ».

Нариги хонадагилар хахолаб кулишди.

Улар охиригача тинглашди. Қизлар луқма ташлашар, магнитофон эса тўтиқушдай уларнинг гапларини такрорларди. Улар ёзувни ёдлаб олишганди.

Неъмат ҳам нима дейилишини, ким кимдан кейин гапиришини, дудуқланишини, нафас олишини, йўталишини, кулгисини билиб олганди, буларнинг ҳаммаси энди сира ўзгармай бир хил қайтарилаверди.

Магнитофондан Неъматнинг овози эшитилди:
«...Мабодо яна бир марта кўрсам...»

Лента яна овозсиз айлана бошлади.

Нариги хонадан Наргиз югуриб чиқди. Унинг ингичка икки соч ўрими елкасида ликиллаб турарди.

— Дада,— деди у,— мабодо яна бир марта кўрсангиз нима қилардингиз?

— Ҳа, шайтон,— деди Неъмат,— мен лентани анча барвақт тўхтатиб қўйибман. Билиб қўй, менинг ручкамни иккинчи марта олсанг, мен... нима қилишимни билмайман.

Наргиз унга ҳайрон бўлиб тикилиб турарди.

— Билмасангиз, нега гапирасиз?— деди у. Неъмат кулиб, уни қўлига кўтарди. Қучиб юзларидан ўпиб яна ерга қўйди.

Эшик тақиллади.

— Қираверинг.

Муршиднинг кал боши кўринди.

— Тақиллатсанг, очиқ эшик ёпилур,— деди Муршид.— Кўкка тупурма, ўзингга тушадур,— у шунақа ҳазил-мутойиба қилиб юарди.

У оғзи тўла тилла тишларини ярқиратиб кириб келди.

— Ассалому алайкум! Ваалайкум ассалом! Аҳволлар қалай? Раҳмат, яхши!— Бу ҳам унинг одатига хос хислат эди. Ўзи сўрар, ўзи жавоб берарди:— Соат неча? Тўрт ярим. Қаёқдан? Ишдан.

Ўзи гапириб, ўзи куларди.

Муршид Неъматнинг қўшниси. У тиш доктори. Бир кўни кимдир Муршидни қизиқчи деб қолди ва унинг тақдирини ҳал қилди. Қизиқчилик унинг ажралмас ҳамроҳига айланди. Қаерда бўлмасин, ҳар қандай вазиятда ҳам, ҳар қанақа даврада ҳам қачон бўлмасин, кулгили туюлиш учун қуюшқондан чиқиб кетаверарди.

— Шайх Илёс ибн Юсуф Ганжавий айтганларидек, жўжани кузда санайдилар,— деди Муршид.— Мен бугун, Неъматжон, қасд олгани келдим.

Кеча Неъмат уни шахматда бирваракайинга тўрт марта қолдирган эди.

— Кеча мен турна тутиб олдим. Тонг ёришар-ёришмас хотиним уйғотиб, оллоҳдан ҳеч бўлмаганда қўлга ўргатилган жиблажибон ҳам сўра, зоомагазин очамиз, дейди. Йўқ, хотинжон, сира ҳам сўрамайман, дедим.— У кал бошини силаб қўйди.— Кал бош тоққа бормайди, деган гапни эшитганмисан! Турнани худо менга вақтинчалик етказди. Мен уни ўзимизнинг Неъматжондан қарзга олганман. Ҳозироқ уни қайтариб бераман. Илья Иосифович Низомий айтганидек, қарз тўлови билан аччиқ.

— Низомий домлада яна бир антиқа гап бор,— деди Неъмат.— Марҳум шайхнинг айтишича, от туёғи тушган жойда гиёҳ унмас.

Неъмат Муршиднинг ҳазилларини яхши биларди.

— Марҳумларнинг жойи жаннатда бўлсин,— деди Муршид,— ҳозир сенга шунақанги бир гап айтайки, шунда Низомийнинг руҳи Ганжадан Бокуга ўтиб қолади. Ҳа, айтмоқчи, кеча троллейбусда бораётувдим. Кондуктор Низомий кинотеатри, Низомий кўчаси, Низомий музейи деб эълон қилиб борарди. Менинг ёнимда бир одам ўтирувди, ўша одам, «Ошна, бу Низомий дегани ким ўзи? Қаёққа бормай, ҳамма ёқда унинг исмини учратаман», деб сўраб қолди. Мен: «Сен ганжалик Низомий деган шоирни эшитганмисан?»— дедим. «Ҳа-а,— деди у,— шундай демайсанми! Унинг ганжаликларидан бирортаси юқорироқда ишласа керак-да».

— Мени шахматда ютиш ҳазил гап эмас,— деди Неъмат.— Бу ўйиннинг жуда ҳавосини олганман. Уруш пайтлари ойимдан яширинча қўшни бола билан маргарин ёрдан ўйнардим. Мен ёрилиб ўлсам ҳам барибир ютишим керак, деб ўйлардим. Бирор марта ҳам ютқазмаганман.

— Шундай дегин! Кимки маргаринни хоҳламаса, осетра балиқдан ҳам бенасиб бўлур,— деди Муршид.

Беш минутлардан кейин эшикни Муршиднинг хотини Манзар тақиллатиб қолди. Бу уларнинг одати эди: аввал

эри кириб келар, беш минут ўтгач, хотини ҳозир бўларди. Эки аксинча.

— Қаёққа гойиб бўлдинг? Эрталабдан бери қидираман-а,— деди Манзар.— Салом, Неъматжон.

— Қаёққа ҳам гойиб бўлардим? Бошмоқ билан қалпоқ панасида юрибман-да.

Манзар оғзини кафти билан бекитиб, хахолаб кулди.

— Қўшнижоним хамир қилганга ўхшайдилар,— деди у.— Муршид, бир иссиқ нон ер эканмиз-да.

— Бунга икки кундан бери тайёрланаяпмиз,— деди Муршид.— Жони таним иссиқ нон.

— Марҳамат,— деди Сурайё.— Эртага соат учларда ташриф буюринглар.

— Раҳмат,— деди Муршид,— бизни нонуштага чорламанг. Ким билади, эртага нималар бўлади? Соғлигимнинг мазаси йўқ. Қон босимим юқори, ўзим эса заифман. Билмадим, эртагача ё борману, ёки йўқ. Низомий айтганидек, эрта ҳар ҳолда — эрта, бугун эмас — муҳаррирлар ҳам шундай деганлари деган.

— Ҳа, қўшнижон, табриклайман!— деди Манзар.— Янги приёмник олибсизлар шекилли.

Муршид кал бошига шапатилаб уриб қўйди.

— Оҳ, худо-ей! Хотин, одамни шарманда қилдинг. Бу приёмник эмас, магнитофон-ку, ахир. Табриклайман, буюрсин! Мен кўрмабман ҳам...

— Қайдан билай, эржон,— деди Манзар.— Уйимизда бунақа нарсалар йўқ, қўшнилариимизда ҳам кўрганим йўқ...

— Хотин, жуда ҳаддингдан ошма,— деди Муршид.— Қўшнинг сенга атаб зиёфат тайёрляпти, бунинг устига энди магнитофон ҳам қўйиб берсинми...

Манзар хахолаб кулди:

— Тилгинанг бор бўлсин-да, эржон! Ахир халқда шундай гап бор-ку...

— Бор бўлса бордир,— деди Муршид кулиб.— Неъ-

мат, тўғри айтяпманми? Бир тарсаки тушир! Қўшниларда кўрганимиз йўқ эмиш. Гапингни сал тўғриласанг-чи!

— Сизлардек қўшнига жонингни садақа қилсанг ҳам арзийди,— деди Бикия хола.— Ёмон кунларда яхши қўшни туғишганингдан афзал, деганлар.

«Қўшничилик мавзуи чорак соат чўзилади энди»,— дея ўйлади Неъмат.

— Бикия хола, тилингиздан бол томади-я. Бундай тилга тилло тишлар керак. Истасангиз, эртагаёқ киринг — ўттиз икки тишингизни янгилаб қўяй. Ҳазил-ҳазил билану, Неъмат, шунақа қўшнилар бор-да, дунёда..

«Энди бу гапларга чидай олмасам керак,— дея ўйлади Неъмат.— «Ҳазил-ҳузулига бир амаллаб чидаш мумкину, аммо баландпарвоз гапларига...»

— Муршид, тўғри айтяпсиз,— деди у,— қўшнилар шундай бўлиши керак.— Кўзи тўсатдан магнитофонга тушди.— Биласизларми, биз ҳозиргина овозимизни плёнкага ёзувдик. Зўр чиқди. Эшитишни истайсизларми?

— Мана бу, марҳум Низомий айтганидек, соғ ўл, Пушкин! Қўшнижон, қўй-чи, бир эшитайлик. Винонинг эскиси, магнитофоннинг эса янгиси яхши, деб бекорга айтилмаган.

Неъмат магнитофонни қўйди. Ҳар сафар янги овоз эшитилганда Манзар бир қичқариб қўярди.

— Вой эржон, бу ўзимизнинг Неъматимиз-ку! Вой, бу ўзимизнинг Сурайё-ку. Бикия хола, худо ҳаққи, бу Бикия хола-ку!— гўё магнитофондан булар эмас, Мулла Насриддин овози эшитилиши керакдек қичқарди.

Манзарнинг қилиқлари тугай демасди.

— Қарменчик, Жильдочка,— дея қичқарди у.

— Мурзик?— Муршид ўзини тутолмай тўсатдан бақирди.— Муртоз Болаевични шундай деяптими? Оббо, шумтака-ей!

Магнитофондан Неъматнинг «Мабодо яна бир марта кўрсам...» деган овози эшитилди.

Орага жимлик чўкди.

— Тамом,— деди Неъмат ва клавишни босди.

— Неъмат, мабодо яна бир марта кўрсанг, нима қилардинг,— деди Муршид,— менга секин шипшитиб қўй-чи.

— Ҳазир ҳам билмайман.

— Парвардигор, бу қандай ғаройибот,— деди Манзар.— Неъматжон, илтимос, яна бир марта эштайлик.

Неъмат клавишни босди. Яна бир марта эшитишди.

— Сурайё, азизим! Бикия хола! Эй, худойим-эй,— Манзар овозларни эшитган сари қичқираверди.

Яна Неъматнинг, «Мабодо яна бир марта кўрсам...» деган овози эшитилди.

Орага жимлик чўкди.

— Тамом,— деди Неъмат ва клавишни босди.

Неъмат билан Муршид шахмат ўйнашга тушишди.

Бу ўйинда ҳам Муршиднинг ўзига хос қилиғи бор эди. Уйин давомида ниманидир хиргойи қилиб, минғиллаб ўтирарди.

— Умуман, Гўрўғли тўқувчи эди, чақир, калавани олиб келишсин; мабодо мен, Неъматжон, сенга «шоҳ десам қаёққа қочасан? А-а, бу ёққа экан-да! Жуд-да яхши, жуд-да яхши; қизим, бошмоқ олиб бераман, ҳовлида яланг оёқ юрганнинг етар, дейди; жон отажон, олиб бера қолинг, дейди. Мана яна битта шоҳ; шоҳ — зиракли қулоқ; бола дарсга борарди, музда сирпанчиқ отди, гупиллаб йиқилди, кўнгли ғазабга тўлди, музга дағдаға қилди¹, бу отни мана бу фил билан оламан, деди; нега деб сўрарсан, шундай қилиш керак, деб жавоб бераман, тоғлар, менинг тоғларим, дейди, менинг қайғуларим қасри; менга тегма, дейди, ҳаддингдан ошма, ўзим билан

---

¹ Озарбайжон шоири Собирнинг «Муз ва бола» номли машҳур шеърини эркин айтиш.

ўзим овораман; ҳа... демак, қизни калга бердилар, ниҳоят бир куни... Бир куни қарашсаки, шоҳ, яна шоҳ! Сен ҳали шунақамисан? Ниҳоятда раҳмдиллик қилиб юбординг! Энди сен айтмоқчисанки...

У тўсатдан жимиб қолди. Муршиднинг тили тутилиб, Неъматга алам билан тикилди.

— Ие, дарров мотми?— деди у.— Қанақасига? Э, эсим қурсин, мен иккинчи филни кўрмабман-ку! Ерилиб ўлгур, ахир мен ютаётувдим-ку! Шунақанги четга қисиб борган эдимки... Т-фу, шу ҳам ўйин бўлди-ю. Майли, яна бир марта ўйнайлик.

Даҳлиздан овозлар эшитила бошлади.

— Қадамларингизга ҳасанот, келинлар,— деди Сурайё.

Неъмат меҳмонларни товушидан таниди. Сурайёнинг ўртанча сингиси Тоира билан эри Жаббор келган эди.

Неъмат ўрнидан туриб, уларга пешвоз чиқди.

Жабборни оғир, қўй оғзидан чўп олмаган мулойим одам деса бўлади. Тоира эса нақ унинг тескариси.

Эр-хотин иккаласи ҳам кимёгар эди. Эри ҳам, хотини ҳам кандидат. Эри ҳозир докторлик диссертацияси устида ишляпган эди.

Жаббор адабий тилда аниқ-аниқ гапирди. «Тоира иккаламиз беш йилдан бери бирга яшаймиз, Денгиз бўйи хиёбонларида сайр қиламиз, соф ҳавода ўйнаб-куламиз... Бу биз учун ички эҳтиёжга айланиб қолган».

Уларнинг бир ориқ ўғиллари бор эди. Неъмат уни кўрганида юраги увушиб кетарди. Тоира ўғлини ўзининг доҳиёна саволлари билан безор қиларди: «Алик овқатни қандай ейди? Алик овқатни ёмон ейди. Фатик (боланинг исми Фуад эди) қандай овқатланади? Фатик яхши овқатланади. Алик ойиси бечорани нима қилади? Кўп қийнайди. Фатик-чи? Фатик ойисига қулоқ солади».

Гўдак бу гапларга лоқайд қулоқ соларди. Ҳеч ким, ҳатто Тоиранинг ўзи ҳам Алик деган ёвуз руҳнинг ўзи кимлигини билмасди. Неъмат бу ёвуз руҳ фақатгина

Фатикнинг фаришталигини таъкидлаш учун ўйлаб топилганини тушунарди.

Бир ҳафта бурун бу эр-хотинга квартира беришган эди. Бироқ бу воқеага анчадан бери тайёргарлик кўрилди. Ярим йилдан буён уларнинг асосий гап мавзулари квартира эди. Бунгача уларнинг асосий ташвишлари Фатикка тувак ахтариш бўлганди. «Бош суқмаган жойимиз қолмади, ҳеч қаерда йўқ. Бир бало, беўхшовни нима қиламиз! Чет элники бўлганда». Ниҳоят, бир куни Тоира Сурахан¹ универмагидан худди шундай чет элнинг бежирим тувагини топганини қувонч билан хабар қилиб қолди. Худо ҳаққи, тувак боланинг жони дили бўлиб қолди. Фатик бир ўтирса сира тургиси келмай қолди!..

Уч йил бурун энг суюкли мавзу Дунай бўйлаб саёҳат эди. Улар олти мамлакатни кезиб чиқинди. Неъмат бу саёҳат жуда қимматга тушган бўлса керак, деб ўйларди. Қим қаерда, нима тўғрисида гап бошламасин, Тоира дарҳол гапини бўлиб:

— Жабош, эсингдами, Руминияда бўлганимизда... (Умуман, унинг биринчи навбатда эрининг, шунингдек, хоҳлаган одамининг гапини бўлиш, аниқлик киритиш, тўлдириш, суҳбат мавзуини аввалгисига ҳеч алоқаси бўлмаган томонга буриб юбориш қилиғи бор эди).

Жаббор бўлса гердайиб:

— Албатта, эсимда,— деб қўярди.

Тоира эрини Жабош деб атарди.

«Бу опа-сингилларнинг ҳаммасига теккан касал. Олия ўзининг бесўнақайини Мурзик деб атайди. Жабош, Мурзик. Яхшиямки, Сурайё ҳам менга бирон лақаб қўйиб олмаган»

— Жабош, қара,— деди Тоира,— улар магнитофон олишибди.

— Ҳа, кўриб турибман. Табриклайман. Буюрсин.

---

¹ Сурахан — Боку маркази яқинидаги ишчилар посёлкаси.

— Раҳмат.

— Жабош, Австрияда шунақа сариқ қутили магнитон кўрганимиз эсингдами?

«Оббол!»—деди Неъмат хаёлида.

— Қалай, янги квартира ёқдимми?—дея сўради Неъмат.

Квартира масаласи ҳали оҳори тўкилмаган мавзу эди.

— Яхши,— жавоб берди Жаббор.— Иккита балкон. Баладлиги уч метр. Уй эски лойиҳага мувофиқ қурилган. Ажойиб.—«Ажойиб» сўзи унинг энг кўп ишлатилган сўзларидан эди.— Мен санитария узели билан ваннахонаси бир деб хавотирланган эдим. Ҳозирги янги биноларда шунақа-ку. Бизнинг омадимиз келди. Ваннахона алоҳида. Туалет алоҳида. Ажойиб.

Хонага Сурайё кирди, Жаббор яна ўз сўзини такрорлади:

— Ваннахона алоҳида. Туалет алоҳида. Ажойиб.

У қўллари билан ажиб ҳаракатлар қилди. Афтидан, туалетнинг шаклини чизиб кўрсатди шекилли.

— Ажойиб,— деди у.— Оқ кафель ишлатилган. Туалетда ҳам, ошхонада ҳам, ваннахонада ҳам. Аммо душ бир оз...

Тоира шу заҳоти унинг гапини бўлди:

— Ҳайронман, душнинг нимаси ёқмайди сенга? Уста чақириб алмаштирамиз, дедик-ку.

— Албатта,— деди Жаббор,— мен ҳалиги...

— Кўпчилик янги уйларда ҳеч қандай кафель йўқ,— деди Тоира.— Ўзи топиб, ўзи қилиши керак.

— Неъмат, биласанми жуда тоза, аъло сифатли кафель,— деди Жаббор.— Тоира ва Сурайёнинг саломатликлари ҳаққи, қасам ичиб айтаманки, қарасанг кўзингни олади.

Жаббор хотинининг соғлиғини ўртага қўйиб қасам ичаверарди: Неъмат билан суҳбатида Сурайёни, Муртоз билан суҳбатида эса Олияни қўшиб қўярди.

— Неъмат,— деди Сурайё,— магнитофонни қўй, бир эшитишсин.

Неъмат клавишни босди:

«...Қани бирор нарса денглар».

— Бу сенсан,— деди Тоира.

Неъмат бош ирғади.

Сурайёнинг товуши эшитилди: «...Ёзиб оладими?...»

— Жаббор, эшитяпсанми, бу Сурайё,— деди Тоира.

— Ажойиб,— деди Жаббор.

Сурайёнинг товуши эшитилди: «...Демак, мен айтм...»
Кулишди.

— Ажойиб,— деди яна Жаббор.

Кармен «Мурзик», деганда ҳамма яна кулиб юборди.

— Муртоз Болаевич эшитиб қолса яхши бўлмайди,— деди Муршид,— хафа бўлади.

Тоира Сурайёнинг қулоғига энгашиб Олиянинг оиласи ҳақида алланарса деб пичирлади.

Жаббор миқ этмай тинглар экан, аҳён-аҳёнда:

— Ажойиб,— деб такрорлаб қўярди.

Неъматнинг: «Яна бир марта кўрсам...»— деган овози эшитилди.

Жимлик.

Муршид Жаббордан янги квартираси тўғрисида сўрай бошлади. Неъмат узуқ-юлуқ эшитиб қолди:

— Туалет алоҳида, ваннахона алоҳида. Ажойиб.

— Эртага соат учда тушликка келинглар. Шунчаки ўзимиз йиғиламиз,— деди Сурайё уларни кузатаётиб.

Бир оздан кейин Муршид билан хотини ҳам ўрниларидан туришди. Сурайё таклифни такрорлади.

— Эшикни оёғимиз билан тақиллатайликми ёки қўлимиз биланми?— сўради Муршид.

Сурайё гапга тушунмади.

— Азизим, наҳотки шунга ҳам тушунмасанг,— деди Муршид.— Совға-саломлар билан келайликми, деб сўраяпман.

— Йўқ, йўқ, сира ҳожати йўқ,— эътироз билдирди Сурайё.— Шундай дегани уялмайсизми?

У стол устини йиғиштира бошлади.

— Олияга ўзинг телефон қилсанг бўларди,— деди у.— Муртозни ўзинг биласан-ку. Мен телефон қилсам хафа бўлиши мумкин.

Неъмат қўнғироқ қилди.

— Муртоз Болаевич,— деди у,— эртага Олия хоним билан биргаликда бизникига ташриф буюришингизни ўтиниб сўраймиз. Соат учда. Йўқ, йўқ, шунчаки, ўзимиз... Йўғ-ей, ҳеч қанақа муносабати йўқ! Худо ҳаққи, рост. Онт ичаман.— «Ана машмаша-ю, мана машмаша».— Йўғ-е, Қарменнинг туғилган куни апрелда, Жильданики — ноябрда, Наргизники — майда, Сурайёники ҳам майда. Меникими? Рост, эслай олмайман. Лекин эртага эмас. Шундай... Хўп, хайр.

Муртоз Сурайёнинг биринчи эри Асаднинг жанговар дўсти эди. Балки шунинг учун бўлса керак, у Неъматни кўпда ёқтирмасди. Бечора Неъмат бўлса унга илтифот қилгани қилган эди. Бунинг устига у Неъматдан ҳам, Жаббордан ҳам анча катта эди. Муртоз Муртозов — сочларига оқ оралаган истеъфодаги полковник эди, у жуда салобатли, улуғвор бир киши эди.

У бутун орден-медалларини тақса игна санчгудек жой қолмасди. Хотини ҳам ўзига мос, кўркем гўзал жувон эди.

Уларнинг икки фарзандлари — Франгиз исмли қизи ва Спартак деган ўғли бор эди.

— Хўп, мен энди ётай,— деди Неъмат,— эртага барвақтроқ туришим керак.

Даҳлизда Манзар кўриди.

— Ҳали ётганларингиз йўқми? Безовта қилганим учун кечирасизлар. Муршид иккаламиз тортишиб қолдик. У лентада Бикия холанинг товуши йўқ, дейди. Неъматжон, қурбонинг бўлай, ўз қулоқларим билан яна бир эшитай.

Неъмат магнитофонни қўйди.

— Тугагач, манавини босинглар,— деб бошқа хонага чиқиб кетди. Ўзининг товушини эшитди:

«...Қани бирор нарса денг...»

Неъмат ечиниб ётди. Қоронғиликда қозоқча атама-ларни хотирасида қайта тиклаганча, каравоти тепасида осиглиқ харитани қўли билан сийпалай бошлади: Қоратов, Ахсуат, Аягуз...

Чўллар, далалар, чодирлар.. У буларнинг ҳаммаси-ни тасаввур этишга уринди ва аста-секин мудрай бошлади. Уйқу босди. Уйқусида нариги хонадан келаётган ўзининг овозини эшитди: «...Мабодо яна бир марта кўрсам...»

Сўнгра сокинлик ва қоронғилик бир-бирига қоришиб кетди.

Дастлаб Дадаш ташриф буюрди. Тўғри, Муршид билан хотини ундан ҳам эртароқ чиқишганди, бироқ қўш-нилар ҳисобга кирмасди. Дадаш ҳамма жойга якка ўзи борар, негадир хотини билан бирга юрмасди.

— Квартираг жуда яхши экан,— деди у.— Айниқса мана бу томоннинг кўриниши. Гўзал манзара.

Улар дераза ёнида туриб шаҳарни томоша қилишди. Неъмат дераза ортидаги манзарани тушунтирди:

— Анави Қизминорнинг қуббаси. Энди ўнг томонга қаранг. Ҳа, ҳа, ўнг томонга. Ҳов анави Низомий музейи. Йўқ, кино у томондан кўринади. Вармоғимнинг йўнали-ши бўйича қаранг.

— Дадаш Мамедович,— деди Муршид. Неъмат уларни ўн минутча илгари таништириб қўйган, Муршид эса даровда Дадашнинг отасини ҳам билиб олиш-га улгурган эди. Умуман, Муршид ҳайратангез хоти-рага эга эди. У ҳар бир танишининг исми фамилиясини тўлиқ биларди.

Дадаш унинг гапини эшитмаган эди, қаттиқроқ мурожаат қилди.

— Дадаш Мамедович, эшитдингизми, Хусрав Теюбовични Азпромсоветга ўтказишибди.

Муршиднинг яна бир ўзига хос хислати, расмий доиралардаги ўзгаришлардан фавқулудда хабардор бўлиши эди.

Дадаш унга бир дақиқа тикилиб қолди.

— Хусров Теюбович деганингиз ким?— сўради у.

Муршид баттар ҳайратга тушди:

— Хусрав Теюбовични билмайсизми? Ҳалиги, Хўжаев, Хусрав Теюбович-да! Бир вақтлар у Шемахада прокурор эди, кейин Маштагига ижроком раиси қилиб ўтказишди. Ҳозир мен сизга тушунтириб бераман, дарҳол эсингизга келади. Унинг укаси Асқар Сулаймонов маориф министрлигида ишлайди. Асқар Теюбович Сулаймонов. Улар туғишган ака-ука, лекин фамилиялари ҳар хил. Эсладингизми?

— Ҳа-а! Асқар қоранинг акасимми?

— Жуда тўғри,— деди Муршиднинг чехраси ёришиб.— Уни Асқар қора, дейишади. Хўш, Хусрав Теюбович — унинг туғишган акаси бўлади. Бироқ улар унчалик иноқ эмас шекилли.

— Акасини мен билмайман,— деди Дадаш,— лекин Асқар қора фирибгар, аҳмоқ бир одам. Бир вақтлар у радиода ишлаган ва Ҳоқонийнинг ғазалини эшиттиришга қўймаган... Қайси ғазали эди... «Агар келмасанг, бутун ер юзига ўт қўяман...» Биз бунақа ваҳшийликни маъқуллай олмаймиз, деган. Уни радиодан ҳайдашган...

— Тўғри,— Муршид яна табассум қилди,— гапингиз жуда тўғри!

Муршид бўйдоргина, басавлат одам бўлса ҳам бирон-бир эътиборли шахс билан гаплашганда қисилиб-қимтиниб, чўкиб кетгандек бўларди. Неъмат, лаганбардорлик — умуман, ярамас одат, аммо басавлат кишининг

лаганбардорлиги — ўтакетган бир пасткашлик деб ўйларди.

Эшик қўнғироғи жиринглади.

Тоира билан Жаббор келди.

Эшик очилган пайтда хонага ошхонада тайёрланаётган таомларнинг хушбўй ҳиди чиқди.

Муршид Дадашга ҳаяжон билан тикилиб, ҳиҳилаб, қўлларини ишқаб қўйди.

— Менимча, палов тайёр бўлибди,— деди у.— Бошқа ҳеч ким келмас?..

Дадаш мийиғида кулиб қўйди. Ҳамон у Муршиднинг ҳазил-мутойибасига тушуниб етганча йўқ эди.

— Ҳой, чол, намунча «палов, палов» деб қолдинг,— дея бидирлади Манзар.— Балки палов сенга эмасдир...

Неъмат бир қадар мушкул аҳволда қолганди. Муртознинг оиласи камида бир соатга кечикяпганди. Буни қарангки, зиёфат Дадашга аталган бўлса ҳам Муртозни кутишяпганди.

Дадаш чинданам зерикди. Муршид билан расмий доиралардаги ўзгаришлар хусусидаги суҳбат уни унчалик қизиқтирмасди шекилли. У балки бунақа маълумотларни мансаб жиҳатидан ўзи билан тенг, обрўлироқ манбалардан эшитса, муҳокама қилса керак.

— Дадаш муаллим,— деди Неъмат,— мен магнитофон олувдим, унга овозимизни ёзган эдик. Қўяйми, эшитасизми?

— Бажону дил.

Неъмат клавишни босди:

—«...Қани бирор нарса денг?».

Таниш сўзлар, жумлалар, кулгилар яна қайта эшитилди.

— «...Демак, мен айтм...»

— «...Олияда ҳам шунақаси бор...»

— «...Масхарабозлар!..»

— «...Мабодо яна бир марта кўрсам...»

— Зўр,— деди Дадаш кулиб,— жудаям зўр.

Эшик тақиллади. Олия билан Муртоз келди.

— Қани ўтиринглар, меҳмонлар,— деди Бикия хола,— мен овқатни сузай.

Муртозни Дадаш билан таништиришди.

— Магнитофон олдингларми?— сўради Муртоз.

— Улар жудаям галати гапларни ёзишибди,— деди Маъзар эркаланиб,— Неъмат, қўйгин. Булар ҳам эшитсин.

«Эй, худо, ўзинг раҳм қил»,— дея илтижо қилди Неъмат.

— Ҳозир.

Неъмат ва Сурайёнинг овози эшитилди. Шу пайт Неъмат лентада «Мурзик» сўзи борлигини эслаб қолди. Энди магнитофонни тўхтатишнинг иложи йўқ. Кечикди. У ўша сўз ёзилган жойни эслашга ҳаракат қилди. Бикия хола Муртознинг магнитофонини мақтайди ва шундан кейинроқ Кармен «Мурзик», дейди. Бикия хола уни бир марта эмас, қайта-қайта мақтайди.

Шу пайт Карменнинг: «...Грандмаман... Шунчалик хурсандки...» деган овози эшитилди.

— Муртоз Болаевич,— деди Неъмат бор кучи билан қичқириб, эртага футболни кўрамизми? Сиз натижа қандай бўлади деб ўйлайсиз?

Сурайё ҳайрон бўлиб қошларини чимириб қўйди:

— Намунча қичқирасан?

«Билганингда ўзинг бундан ҳам баландроқ қичқирардинг», деди Неъмат хаёлида... Магнитофондан ўзининг: «...Наргиз, қизим...» деган овози эшитилди.

У ўзини енгил ҳис қилди. Лентанинг ўша жойи ўтиб кетди шекилли. Ҳеч ким ҳеч нарса эшитмади, сезмади ва тушунмади.

— Бўлмаса-чи!— деди Муртоз.— Албатта кўрамиз!— Олия билан Тоира алланарсаларни шивирлашарди. Неъматнинг қулоғига Олиянинг сўзлари узуқ-юлуқ эшитилди.

— Тавба, қиз шунчалик шўртумшуқки... Йигит бечорани адои тамом қилди.

Неъмат гап ким ҳақида кетаётганини билолмади, бироқ Олия хоним ўзининг ўғли Спартакнинг навбатдаги севги можаросини гапираётганини пайқади. Йигирма тўрт яшар Спартак ичкилик ва майшатга жуда берилган эди. У отасининг қўнғироқлари билан ўтган йили бир амаллаб мединститутни тугаллади. Унинг қўлида шифо топадиганларни худонинг ўзи асрасин. Ҳафта сайин, кун сайин янги-янги қизлар билан юарди. Муртоз ўглининг бу ишидан мағрурланиб қўярди. «Бола отага ўхшайди, ёшлигимда мен ҳам қизларга кун бермасдим».

Олия Спартакнинг саргузаштларидан норозидек эди. У телефон қўнғироқларига жавоб бермай, трубкани жаҳл билан илиб қўярди. Бироқ Олия хоним кўнглида Муртознинг мансабидан, Франгизнинг бенуқсон, аъло ўқишидан қанчалик фахрланса, Спартакнинг йигитлик шуҳратидан ҳам шунчалик қувонишини Неъмат яши билар эди.

Олия хонимнинг гаплари ҳам бир-бирига зид эди: гоҳо у Муртознинг обрўсини, юқори доираларда унга кўрсатилаётган иззат-обрўни, оилавий бахтини мақтаса, гоҳо тўсатдан арзимаган машмашалар туфайли тақдиридан нолишга тушарди. «Эҳ, Сурайё, худо ҳаққи, гоҳида мен бу ҳусн, бу ақл, бу қадди-қомат менга нега керак, яхшиси, худойим менга бунинг эвазига жиндаккина бахт берса бўлмасмиди, деб ўйланиб қоламан», дерди.

Хонанинг бир бурчагида Муршид Муртозга гап уқтириш билан овора. Муршиднинг Дадаш билан гаплари қовушмади, аммо энди бу ҳамсуҳбатлар ўзаро тил топишишганди.

— Муртоз Болаевич, сиз Маҳмуд Исрофиловичнинг яқинда министр ўринбосарлигига тайинланганини эшитгандирсиз, албатта?

— Наҳотки? Унинг ўрнига кимни тайинлашди?

— Туроб Қурбоновични.

— Наҳотки? Туробнинг ўрнига-чи?

— Туроб Қурбоновичнинг ўрнига — Зокир Зулфиқоровични. Зокир Зулфиқоровичнинг ўрнига эса худди ана шу Маҳмуд Исрофилович келди-да.

— Хамирдан қил суғургандек осонгина.

— Чинданам,— дея кулди Муршид.— Гапингиз жуда тўғри. Кичиккина ўрин алмаштириш содир бўлган. Ҳалигидай, қўшилувчиларнинг ўрни алмашган, холос.

Муртоз ҳам Муршид сингари маъмурий доиралардаги ўзгаришларни зўр қизиқиш билан кузатиб юрарди. Бироқ у бундай ўзгаришлардан доим норози бўлиб юрарди. Фалончини бўшатишибди. Фалончини тайинлашибди. Ҳайронман! Ўзи қаёққа боряпмиз? Менинг давримда бунақа ишлар бўлмаганди. Нега биров-бирова билан ҳисоблашмаётгани тушунарли.

— Дастурхонга марҳамат қилинглар,— деди Сурайё.

Неъмат нима қиларини билмай ҳайрон эди. «Ўтиришни Дадаш учун уюштирдим. У бизникида биринчи марта меҳмон бўлиши, шундай бўлгач, биринчи қадаҳни Муртознинг соғлиғи учун эмас, Дадаш учун кўтарсам, Муртоз Болаевич ранжиб қолади. Олия хафа бўлади, Сурайёнинг кўнгли чўқади, шундан кейин бошим балога қолади...»

Шу пайт тўсатдан, Жаббор айтганидек, «ажойиб», доҳиёна бир йўлини топди.

У ўрнидан турди.

— Мен дастлабки қадаҳни соқийимиз — Муртоз Болаевичнинг соғлиғи учун кўтаришни таклиф қиламан,— деди у.— Оила аъзоларининг соғлиғи учун. У кишидан ушбу кичкинагина даврамизни ҳақиқий қўмондони, полковниги бўлишини сўраймиз.

Ҳаммалари кулиб юборишди.

«Ана,— деди Неъмат ўзини енгил сезиб.— Ишқилиб, кўз тегмасин, бу фалокат ҳам чекинди».

Неъмат доимо Муртознинг жаҳлини чиқариб қўйишдан чўчиб турарди. Ҳамма бало шундаки, Муртознинг қай пайтда ва нима важдан ранжиб қолишини ҳеч ким билмасди. Баъзан беҳос оғиздан чиқиб кетган биргина сўз, оддий ҳазил Олиялар оиласининг улар билан ойлар давомида юзкўрмас бўлиб юришига, Бикия хола эса бунинг аламини Неъматдан олиб юришига сабаб бўларди. Сурайёнинг биринчи эри — Асаднинг вафотидан кейин Муртоз Бикия холанинг суюкли куёвнга айланди ва Бикия хола унинг хафалигини кўрган кезларида «қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит» қабилида иш тутарди. Неъмат эшитсин учун атайлаб Сурайёга: «Бугун Олияларникига борувдим. Муртоз диққат бўлиб ўтирган экан. У менга: Бикия хоним, ҳозирги ёшларга сира тушуниб бўлмай қолди, кечаги бир мишиқи сенга шунақанги гапларни айтадики, бундан тепа сочинг тикка бўлади; уларда катталарга нисбатан ҳурмат деган нарсанинг ўзи йўқ. Жилла қурса, сочининг оқини ҳурмат қилишмайди. Бир-иккита доҳиёна сўзларни тўтиқушдек ёдлаб олишади-да, уч-тўртта китоб ўқибоқ, биздан ақлли одам йўқ деб юраверишади. Аммо меҳнатга сира тоби тоқатлари йўқ. Бу уларга китоб варақлаш, қоғоз қоралаш эмас-да... дейди».

Зиддият шу билан тугар эдики, Неъмат Сурайёнинг талаби билан бир қути шоколад, бир шиша қимматбаҳо коньяк харид қилиб, Муртозларникига борар ва шу билан муросага келишар эди.

Муртознинг овозидан Неъматнинг хаёли жойинга келди.

— Билдирган ишончинглар учун миннатдорман. («Расмий қабул маросимида нутқ сўзлаяпганга ўхшайди-я», деди Неъмат хаёлида.) Мен ҳарбий кишиман,— у томоқ қириб қўйди,— ҳавойи гапларни ёқтирмайман. Аввало тартиб бўлиши керак. Кимга сўз берсам, ўша

одам ортиқча гап-сўзсиз ўрндан туриши ва гапириши лозим. Вассалом.

Неъматнинг назарида: «Кетишингиз мумкин. Буйруқни бажаринг!»—деб юборадигандек туюлди. Бироқ соқий кескин ҳаракат билан стулга чўкди.

— Муртоз Болаевич,— деди Муршид.— Ижозатингиз билан... Икки-уч оғиз сўз... Ҳи, ҳи, ҳи...

— Бошла,— хитоб қилди Муртоз,— гапир. Қўрамиз, нима деркинсан.

Муршид гапни Мулла Насриддиндан бошлади. Неъмат қанчалик ҳаракат қилмасин, фикрларини бир ерга тўпловмади. Тунов кунги шов-шув сира хаёлидан нари кетмасди. Икки ҳафтача илгари Сурайё унга ниҳоятда сирли оҳангда Муртоз Болаевич Бобак қўзғолони ҳақида беш пардали шеърый фожиа ёзганлигини айтиб қолди. Неъмат бу янгиликни эшитгач, узоқ кулди. Сурайё: «Ҳайронман, бунинг нимаси кулгили экан?» — деб роса ажабланди. Неъмат нафаси тикилиб: «Муртоз... шеърый... пьеса...» деб анчагача кулиб юрди. Ҳозир ўша гапни эслаб кулгисини араб босиб турар эди. Бахтига, Муршид Мулла Насриддин ҳақидаги латифани тугатган эди, ҳамма бараварига кулиб юборди. Неъмат ҳам вазиятдан фойдаланиб, астойдил қаҳ-қаҳ отиб кулди. Чучмал латифаси учун Неъматнинг шунчалик юракдан кулиши Муршидни ҳатто ажаблантирди. Бир оздан сўнг, Муршид яна гапини давом эттирди:

— Ҳазил, ҳазил билану, аммо мен Дадаш Мамедович билан дастурхон атрофида биринчи марта ўтиришим. Тоғ-тоғ билан учрашмас, одам-одам билан учрашар, деганларидек, мен Дадаш Мамедовични аллақачондан бери орқаворатдан танир эдим, у киши ҳақида Неъматдан кўп эшитганман, қимматли қўшнимизни ўз паноҳи остига олганидан беҳад хурсандман. Бироқ, Дадаш Мамедович, мен шунга ҳам айтишим керакки, Неъматнинг сизни қанчалик яхши кўришини балки фақат мен биларман. Сиз ҳақингизда жуда кўп гапиради. Мур-

шид, дейди у, сиз Дадашнинг қанақа одамлигини билмайсиз, у кишини сўз билангина таърифлаш қийин, у кишининг қандай инсон эканлигини ҳис қилиш, тушуниш керак. Балки шундай одамлар ҳақида: «Инсон деган сўз мағрур янграйди», дейилган бўлса керак.

Неъмат шу пайти: ажаб, манави биллур графин қанча тураркин, деган хаёлда эди. Сурайёга бошқа худди шундай графин олиб беришга ваъда бериб, буни Муршиднинг калласига бир уриб синдириб бўлмасмикин? Афсуски, бунинг иложи йўқ! Дастурхон доғ бўлади. Айтишларига қараганда, дастурхонга вино тўкилгудай бўлса, унга дарров туз сепилса, доғ осон кетармиш. Бироқ бу қуруқ сафсата. Персоль-чи? Қизиқ, персоль бунақа доғларни кетказармикин?

Муршиднинг олисдан эшитилаётган товуши қайта яқинлашгандек бўлди.

— Шундай қилиб, гарчи у киши мени тапмасам ҳам Дадаш Мамедовични мен анчадан бери билардим. Биз, табиблар кичкина одамлармиз. Бироқ, Дадаш Мамедович, ўзингиз биласиз, қўйнидан тўкилса қўнжигам, деган ҳикматли гап бор. Бемор врач учун қариндош. Яна бир ҳикматли гап бор: хотининг кўнглингга тегсам, ажралиб қутул... Хотин, сен, эшитма,— умумий кулги,— оғриган тишининг давоси омбур. Қимматли Дадаш Мамедович! Худо кўрсатмасин, борди-ю, тишингиз оғриб қолсам, содиқ қулингиз ҳамини хизматингизга тайёр, истаган пайтингизда бутун ҳаммасини янгилаб беришим мумкин...

Неъмат бу лаганбардорликнинг энг янги ва ўзига хос тури деб ўйлади, тишинг оғриб қолсам, келавер, доимо омбур сенга мунтазир.

Муршид рюмкани Дадаш томон узатди.

— Саломат бўлинг, Дадаш Мамедович, сизнинг соғлигингиз учун.

— Раҳмат, азизим, соғ бўлинг. Ҳаммаларингиз соғ бўлинглар.

Шундан кейин Дадаш сўз сўради.

— Ленинградда бир кўча бор,— деди у.— Шаҳарнинг асосий кўчаси. Машҳур Нева проспекти. Уқдай тўппатўғри. Эсимда йўқ, қайси бир рус адиби тарих йўли Нева проспекти эмас, деганди. Худди шунинг сингари, ҳаёт ҳам текис йўлдан иборат эмас. Унқир-чўнқирликлар, паст-баландликлар ҳам, қинғир-қийшиқ жойлари ҳам бор. Буриласан, айланасан, ортингга қайтасан, илгари кетасан. Мана мен, шу ерда ўтирганларнинг барчасидан ёши каттаман..

— Йўғ-э, Дадаш Мамедович, гап бундай эмас,— Муршид бир нарса чақиб олгандек сапчиб ўрнидан турди.— Камтарлик қилманг! Муртоз Болаевич Нуҳни нақ бешигида кўрган!— у кулиб юборди, бироқ Муртознинг кулмаётгани ва умуман, ҳазилнинг муваффақият қозолмаганини сезиб шошилнч қўшимча қилди.— Дарвоқе, бу даврада ёшлар ўтиришибди, деб ҳисобласак, булар сиз ва Муртоз Болаевичдан иборат. Хонимлар хусусида гапираётганим йўқ албатта..

Дадаш қўлида рюмка билан тик турарди. Вазмин, аммо жиндак чидамсизлик билан Муршиднинг лирик чекинишини тинглади-да, қўлини кўтариб, уни тўхтатди.

— Ҳар қанақа вазиятда ҳам мен сендан бир-икки ёш каттаман,— у мулойим кулиб қўйди.— Катталарнинг сўзини бўлиш эса одобдан эмас. Хуллас, гап шундаки, мен ҳаётимда кўп кишиларни, ҳар хил ишларни кўрдим. Умримнинг мазмунидан чиқарган ягона хулосам шу бўлдики, ишлаш керак экан. Инсоннинг қадри ҳам, виждони ҳам, бурчи ҳам, қалби ҳам унинг қилган иши, инсондан фақат унинг амалга оширган ишигина қолади. Ҳеч ким сен ким бўлгансан, ёлгончими ёки ҳақиқатгўйми, ботирми ёки кўрқоқми, ҳатто эсламайди ҳам. Фақат нима иш қилганинг, инсонларга нималар қолдирганинг ҳақида хотирлашади. Мана, мен ҳам... Яширишнинг ҳожати йўқ, меннинг ҳаётимда ҳам шундай кунлар

бўлганки, мен ҳозир у кунларнинг сира-сира қайтарил-маслигини истардим. Бироқ ўтган гапга салавот, деганлар. Мен гапирган гапларимдан ҳам, қилган ишларимдан ҳам энди афсусланаман. Умримнинг катта қисми ортда қолди, олдинда унчалик кўп эмас,— у бўлажак эътирозларнинг олдини олиб сўзидан давом этди.— Энди ортга бир қараб қўядиган пайт келганда яширмайман, ўтган умримдан хурсандман! Мени тўғри тушунинглар: бу ўз-ўзидан мағрурланиш эмас. Ўтган умримга сергак боқиб туриб, шундай хулосага келдим: хато қилган бўлсам ҳам, қоқилган бўлсам ҳам, кўпгина эзгу ишларни амалга оширдим. Балки мен қилган ишларни бошқалар қила олмасди. Мендан ана шу ишлар қолади!

Дадаш гапирар экан, Неъматнинг назарида бировга жавоб бераётгандек, ким биландир баҳслашаётгандек, кимнидир ишонтирмоқчи бўлаётгандек туюларди.

— Ҳа, ҳаётда икки тоифа кишилар бўлади. Бир тоифаси ишлайди, хато қилади, қоқилади, йиқилади, ўрнидан туради ва яна ўз ишига уринади. Иккинчи тоифаси — бир чеккада туриб, томошабинлик қилади. У на қоқилади, на йиқилади. Хато ҳам қилмайди. Албатта, ҳеч нарса қилмасанг, хато ҳам қилмайсан-да! Назаримда хатоларнинг энг даҳшатлиси, одамлардан четда туриш ва олға кетаётганларни қоралашдир. Эҳтимол, ўша ҳакам, ўша қози, мен биллурдек мусаффоман, мен ачинишга молик бирон-бир ножўя қадам қўйганим йўқ, деб ғурурланар. Тўғри, у ҳеч қандай ножўя иш қилгани йўқ. Бироқ курашдан, ишдан, ҳаётдан юз ўгириш эвазига қўлга киритилган бу мусаффолик кимга керак?

Неъмат Дадашнинг оғзидан бунақа гапларни сира эшитган эмасди. Булар жиддийлигидан ташқари, астойдил айтилаётган сўзлар эди. Неъмат Дадашнинг ким билан баҳслашаётганини билди, у ўзи билан ўзи баҳслашаётганди. Тўсатдан Неъматнинг унга раҳми келиб кетди. Шундан кейин тўсатдан ўрнидан туриб:

— Дадаш муаллим, мени кечиринг,— деди у.— Бир оғиз гапим бор эди.— У ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқди.— Яқинда бизнинг янги планимизни тасдиқлашди. Мен айтмоқчиманки, ушбу план ҳам, бу планнинг тасдиқланиши ҳам, бу планнинг амалга оширилиши ҳам жиддий, катта иш. Мен бу — план маданиятимизга қўшилган улкан улуш ва бунда Дадаш муаллимнинг ҳисаси ҳам катта десам муболаға бўлмайди.

— Худо ҳаққи, қўй бу гапларингни,— деди Дадаш табассумини аранг тийиб,— мени гапимдан адаштириб юбординг... Мен яна нималар демоқчи эдим? Умуман... Мен демоқчиманки, ҳаётда чиниқиш зўр хислат; ҳаёт синовлари — кони фойда. Ишқилиб, бизга nasib этган синовларга сизлар ва сизлардан кейин келувчилар дуч келманглар. Чунки... Чунки... шунақанги синовлар борки...— у тўсатдан тўхтаб, афтини аянчли буруштирди-да, чап қўлини силтаганча, рюмкани бир кўтаришда бўшатиб, шундан кейингина:— Соғ бўлинглар, сизларнинг соғлиқларингиз учун!— деди.

Шундан сўнг навбати билан Жабборнинг, Муршиднинг, Неъматнинг хотин, бола-чақаларининг соғлиқлари учун қадаҳ кўтаришди. Бикия холанинг соғлиғи учун алоҳида ичишди, таомлар жудаям лаззатли тайёрланганини айтишди.

Кейин Неъмат ўрнидан турди:

— Мен соқийнинг соғлиғи учун қадаҳ кўтаришни таклиф қиламан!

У узоқ гапирди. Нималар дегани биргина худога маълум. Фақат шуниси эсидаки, иложи борича дабдабали гапиришга ҳаракат қилди. «Инсонийлик, чексиз фаолият доираси, қалб буюклиги, табиий қобилият, битмас-туганмас ғайрат, ўткир ақл, жанговар жасорат»— у яна «ижодий фаолият» сўзини ҳам қўшмоқчи бўлди-ю, бироқ журъат этмади.

— Бас қил, Неъмат, худодан қўрқ,— деди Оля.— Бу ёғи шахсга сифинишга айланиб кетди.

Муртознинг ажабтовур кайфи ошиб қолди. Бу сўзларни эшитиб, сапчиб ўрнидан турди.

— Неъмат ҳозир ҳар хил гапларни гапирди,— деди у.— Жуда кўп, чиройли, ширин гапларни айтди. Албатта, мен бунақа сўзларни билмайман. Мен ўз фикрларимни бунақа чиройли ифода этолмайман. Иложимиз қанча, маданий савиямиз етишмайди,— у Олияга назар ташлаб қўйди. Олия ҳам маъқул, дегандек бўлди. Бу сермаъно кўз уриштиришларнинг асл моҳияти Муртознинг гапларини тескари тушун, дегани эди.— Парвардигор сизларга шунчалик маданият ато этган экан, бу билан мақтанишнинг нима кераги бор! Айтган яхши гапларинг учун раҳмат. Мени ҳаддан ташқари мақтаб юбординглар шекилли.— Бу гаплар ҳам ўша усулда нэҳор этилган эди.— Ҳа, мен қўлимдан келганча халққа хизмат қилдим. Биз қон тўкиб жанг қилган кезларимизда, сиз ёшларни, сизларнинг ҳозирги ёрқин ҳаётларингизни, сизларнинг мана шундай қуюқ дастурхон атрофида ўтириб еб-ичишларингиз ва ҳеч нарсага муҳтож бўлмасликларингизни ўйлаган эдик. Сизларнинг бурчингиз эса, сизлар учун қон тўккан кишиларни эъзозлашдир. Ҳар ким ўз ўрнини билиши лозим! Йўқса, бирон-бир фойдали иш қилолмайди.

Меҳмонлар туришди. Дадаш яна дераза ёнига борди. Неъмат унинг ёнига борди.

— Анави академиянинг янги биноси,— деди у.— Эскис кўринмайди. Анави тегирмон. Банк.

Сўнгра кимдир магнитофон эштайлик, деди.

Неъмат клавишни босди.

— «...Қани бирор нарса денглар...»

Бир неча лаҳзалардан сўнг:

— «...Мабодо яна бир марта кўрсам...»— деган гаплар эшитилди.

Меҳмонлар хайрлашиб, тарқалишди.

Неъмат ўрнига ётиши билан ухлаб қолди. Бугун ниҳоятда чарчаб, кўп ҳаяжонланди.

Қизлар ҳам, Бикия хола ҳам, Сурайё ҳам ухлашди. Уй жимжит бўлиб қолди. Катта девор соатигина бе-
юр эди. У вақт сўқмоқларини қадам-бақадам ортда
қолдириб ўзининг абадий иши билан банд.

Ярим кечада кимдир Неъматни уйготгандек бўлди.
У кўзларини очди. Жиндак ҳам кайфи йўқ эди.
Пунчаки уйқуси ўчиб кетганди. У анчадан бери бундай
уйқусизлик дардига кўникиб кетган эди. Ётгани билан
ухлолмасди.

Сув ичгиси келди. Урнидан туриб, сув ичди. Яна бо-
риб ётди. Ҳеч нарса ҳақида ўйламасликка ҳаракат қил-
ди... Девор томонга ўгирилиб ётди. Харита устидан қўл
юрита бошлади: Оқчетов, Сассиққўл, Оқчол...

Яна ўйга толди, яна ҳеч нарсани ўйламасликка ҳа-
ракат қила бошлади. Яна бўлмади... фикрлари чувалиб
кетди...

У аввал отаси ҳақида ўйлади. Онаси отангнн Са-
мух¹да ҳамма ҳурмат қиларди, дерди. У уйлар, йўллар
қуарди. Неъмат, ҳозир Самух Мингечаур денгизи туби-
да, деб ўйлади. Уйлар ҳам, йўллар ҳам, ҳаммаси денгиз
тагида қолди...

Самухда яшаган одамлар нима бўлди? Отаси улар
учун қанча-қанча меҳнат қилган эди. Ҳар томонга тар-
қаб кетганми? Балки уларнинг ҳар бири хотира учун
тақдим этилган фотосурат сингари отасининг сиймоси-
ни ўзи билан олиб кетгандир? Балки...

Неъмат шундан кейин деразасидан кўрнинадиган ман-
зара ҳақида хаёл сура бошлади. Қизмишор. Академния-
нинг янги биноси. Банк. Тегирмон.

Шундан кейин хаёлидан аллақандай қофиядош: агар
унутилса, агар адашилса... деган сўзлар бирма-бир ўта
бошлади.

Сўнгра магнитофондаги ёзув жонланди:
«...Мабодо яна бир марта кўрсам...»

---

¹ С а м у х — Озарбайжондаги кичик шаҳарлардан бири.

Бу жумла мясида юрак уришидек такрорлана бош-лади.

Нариги хонадаги соат тунги учга занг урди ва Неъмат гап нимадалигини англади.

Дераза ортидаги манзара қанчалик гўзал бўлмасин, Неъмат, барибир ундан безор. У абадий шу манзарага «михлаб» қўйилгани учун безор. Унинг деразаси поезд деразаси сингари ҳаракатлана олмайди. Бу манзара энди сира ҳам ўзгармайди. Бу дераза девордаги гилам сингари тўртта мих билан унинг кўз ўнгига абадий михлаб қўйилган. У бир умр Қизминорга, академиянинг янги биносига, банкка, тегирмонга тикилиб ўтади.

Инсон ҳаётни хотин каби ташлаб кетолмайди. Инсон умрини сўнгги дақиқасигача яшаши керак. Сўнгги дақиқасигача, сўнгги дақиқасигача. Сўнгги дақиқасигача, сўнгги дақиқасигача...

Неъмат энди бутун умри давомида бирон-бир воқеа содир бўлмаслигини даҳшат билан ўйлаб кетди. На ташвишу, на ҳадиксираш, на интизорлигу, на умидворлик, на алдашу, на сўнгги трамвай деразаларидан милтировчи митти юлдузлар...

У ҳар куни бир хил роль ижро этувчи актёр сингари, вагонларни ўзгармас маршрут бўйлаб судраб юрувчи паровоз сингари умрининг сўнгги дақиқасигача яшаши керак. Кўзи юмилиб, овозларни эшитмай қолгунча...

У ҳам барча қатори қонун-қондалар, чеклашлар, ҳақ-ҳуқуқлар асири.

У ҳам буларни бузолмайди, вайрон қилолмайди. А-ҳа, маршрутдаги автобус — жафокаш, меҳнаткаш... деган қофиялар мана шу туфайли экан-да...

Агар унутилса, агар адашилса...

Айтилган сўз — отилган ўқ.

Бунни бугун ким айтди? Бугун эмас, кеча. Дадаш айтган эди. Кармен ҳам шунга ўхшашроқ гап айтган эди. Эсида, Бикия хола ҳам бир пайт шундай деган эди.

Айтилган сўз — отилган ўқ.

«...Қани, бирор нарса денглар...»

«...Демак, мен айтм...»

Бирорта сўз ҳам, бирорта товуш ҳам ўзгармайди. Қотиб қолган.

«...Мабодо яна бир марта кўрсам...»

Агар яна кўриб қолса, нима қилишини ҳеч ким билмайди ҳам.

Улар бу ёзувларни эртага яна тинглагиси келиб қолади. Ёки индинга. Ёхуд бир ҳафтадан сўнг. Яна ва яна. Ҳаммаси илгаригагидек. Ўзлари ҳам, қариндошлари ҳам, Муршид, Манзар, Тоира, Жаббор, Олия, Муртоз ҳам.

Эртага эшитишлари — аниқ! Шундай бўлиши муқаррар. Индин ҳам. Ундан кейин ҳам.

Бикия хола эса Олияларнинг магнитофони бундан икки марта катталигини ҳар куни такрорлайди. Кармен ҳар куни Неъмат «Шалоғи чиққан магник» сотиб олганидан кулади. Ҳар куни Сурайё қизидан жаҳли чиқади, ҳар куни Неъмат кимгадир: «Мабодо яна бир марта кўрсам...» дея пўписа қилади ва ўзининг сўзини бўлиб, кейинги дафъа эшитгунларича овози тиниб туради.

Ва ҳеч ким, ҳеч қачон Неъмат мабодо иккинчи марта кўриб қолса нима қилишини билмайди... Нима қиларди? Ҳеч нарса!

Эртага, индинга, ундан кейин индинга. Ойлар ўтади, йиллар ўтади...

Ҳеч нарса ўзгармайди, э худо! Ҳеч нарса! Ҳеч нарса...

Йигирма, ўттиз йилдан сўнг Неъмат кексаёди ва вафот этади. Аммо ўлимигача ҳеч нарса ўзгармайди. Хотини. Қизлари. Қариндошлари. Ҳамкасблари. Қўшнилари. Уша-ўша суҳбатлар, ҳазил-мутойибалар, ташвишлар, елиб-югуришлар. Уша-ўша улфатлар, ўша меҳмонлар...

Уша дераза. Уша автобус. Уша ёзув... «Мабодо яна бир марта кўрсам...»лар.

Қайта ўчиролмайсан... Тамом. Вассалом. Нуқта.

Нуқтами? Балки нуқтали вергулдир? Тўғрироғи, вергулли нуқтадир? Балки ҳали давоми бўлар?..

«Мабодо яна бир марта кўрсам...» Бадбахт, нимани кўрасан? Нимани кўрдинг? Мабодо, кўриб қолганигда ҳам қўлингдан нима келарди? Ҳеч нарса.

Айтилган сўз — отилган ўқ. Шунақа.

«Бас қил, Неъмат, энди ухла. Эртага эрталаб ишга боришинг керак. Юзгача сана — ухлаб қоласан. Ёки кўзингни юмгин-да, ўзингни йўлда кетаётгандек ҳис қил. Кетаверасан, кетаверасан... Бир пайт қарасанг, ухлаб қолган бўласан. Энг асосийси — уйқу. Уйқуда вақт йўқолади. Ухлайсан ва уйқу сени тонгга элтади. Тамом. Бўлди, энди ухладик. Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти...

Тахмина! Нега Тахмина бўларкан? У қаердан пайдо бўлди? У нега эсимга тушиб қолди? Сарвқомат, оёқлари узун. Сочлари елкасида тўлғаниб туради. Садаф тишлари теп-текис. Кўзлари... Тахминанинг кўзлари қанақа рангда экан? Қорами? Қўнғирми? Зангорими? Яшилми? Йўқ, яшил эмас. Зангори, кул ранг, қора, қўнғирми? Қанақа? Демак, мен шу пайтгача назар ташламаган эканман-да! Ростданам, ажабланарли бир ҳол. Хўп, майли, Неъмат, ухла, эртага кўрарсан... Йўқ, бу қизиқ бир гап... Ҳар ҳолда кўзлари қанақа — қорамин, қўнғирми, кул рангми? Бу қизиқ масала! Буни тунда қандай билиш мумкин? Қизиқ, буни ким билиши мумкин? Дадашми? Дадашга қўнғироқ қилиб билиб олиш керак. Неъмат қувониб кетди. Соат тунги учда қўнғироқ қилсам, Дадашни уйқудан уйғотсам ва худо ҳаққи, мени кечиринг, Дадаш муаллим, сизга битта саволим бор — Тахминанинг кўзлари қанақа рангдалигини айтиб беринг, десаммикин? Ана, тунги қўнғироқдан безовта бўлган Дадаш пижамада бадий бўлим редактори Неъмат Намозовга Тахмина Алиева кўзларининг ранги ҳақида маълумот беряпти. Тушингга ҳам кирмайдиган воқеа! Бунақанги воқеага қойил қолмасдан иложинг йўқ. Дадашга чиндан ҳам телефон қилсам-чи?..

— «...Қўйсанг-чи, ақлдан оздингми? Бу ишга қандай журъат этасан?»

— «Нега журъат этолмас эканман?»

— «Ботирлигини қара-ю!»

— «Худо ҳаққи, сабрим чидамаяпти. Тураману қўн-ғироқ қиламан!»

— «Қўнғироқ қилмоқчимисан, қўйсанг-чи! Яхлиси ухла...»

— «Хўш, азизим, сен унақа кўнглига келганини қиладиганлардан эмассан, деган эдим-ку. Сен қонун-қондаларга амал қиладиган одамсан. Ҳаддингдан ошаверма. Ҳаммаси яхши бўлиб кетади».

— «Шунақами? Майли, кўрамиз!»

Неъмат ўрнидан туриб пижамасини кийди-да, бошмоғини оёғига илиб, даҳлизга чиқди. Трубкани кўтарди. Бунақа пайтларда сигнал товуши дарҳол эшитилади. Неъмат Дадашнинг телефон номерини терди. «Бешинчи гудоккача кутаман, жавоб беришмаса, жойнга қўяман». Тўртинчи гудокдан сўнг Дадашнинг товуши эшитилди:

— Алло!

Товушда уйқу аломати йўқ эди. Ҳар доимгидек, оёйишта ва қатъий.

Неъмат бир дақиқа жим турди-да, кейин гапириб юборди.

— Бу мен, Неъматман.

— Хўш, хизмат?

— Кечирасиз, Дадаш муаллим, мен сизин безовта қилдим.

— Йўқ, асло, мен ухлаганим йўқ, ишлаётган эдим.

Тўсатдан Неъмат ўзини нажотсиз, бир бечорадек ҳис этди. Соат тунги учда бошлиқни аҳмоқона савол билан безовта қилиш, гўдаклик, беодоблик эди. Ярим кечада бировнинг ишига халал етказиш ва бунақа шоввозлик қилиш эса ўта тубанликнинг ўзгинаси эди. Уят. Тезда бошқа бирор баҳона ўйлаб топиш керак..

— Дадаш муаллим, мен сиздан бир нарса сўрамоқчи эдим,— у бу гапни вақтдан ютиш учунгина айтди.

— Марҳамат.

(«А-ҳа, топдим!»)

— Дадаш муаллим, мен ҳалиги, очиқроқ айтсам, ваҳимачи бўлиб қолибман шекилли... Ҳеч уйқум келмаяпти. Эрталабгача ҳам ухлолмайман. Мени тинчлантиринг. Сиз бугунги «қуюқ зиёфат»дан ранжимадингизми? Муршид жуда беодоблик қилди... Муртоз Болаевич эса қўпол... Мен ўйлайманки, балки сиз...

Дадаш унинг сўзини бўлди:

— Йўқ, йўқ, Неъмат, нега унақа дейсан! Шунинг ҳам ўйлаб ўтирибсанми? Жуда яхши ўтирдик. Хафа бўладиган жойи йўқ. Ҳаммаси туппа-тузук одамлар. Ҳар ким ҳар хил-да. Ҳамма бир хил бўлганда эди, ҳаётнинг қизиғи қолмасди. Тинчлан, ўзингни бос, ётиб ухла. Хайрли тун!— у жавоб ҳам кутмасдан трубкани илиб қўйди.

«Вассалом, Неъмат муаллим. Мана барча исёнинг, дағдағанг оқибати. Бу дағдаға эмас, нажот истаб илтижо қилиш бўлди. Исён эмас, ғалва кўтариш бўлди. Энди бориб ухла, болагинам. Ўзинг эшитдинг-ку, Дадаш муаллим ухла, деди. Хайрли тун».

Неъмат хонасига кириб, қоронғида камзулини топди-да, сигарета олиб яна даҳлизга қайтди.

Трубкани кўтарди, номер терди. Ту, ту, ту...

— Эшитаман,— товуш ҳамон бояғидай вазмин ва жиддий эди.

— Бу мен, Неъматман.

— Қулоғим сенда.

— Дадаш муаллим, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим: Тахминнинг кўзлари қанақа?— у нафас олмасдан бор гапни бир йўла айтди.

Трубкадан овоз эшитилмади. «Хўш, муаллим, нега индамайсан? Ўзингнинг таъсирчан, вазмин, жиддий товушинг билан соат тунги уч яримда Тахминнинг кўзлари қанақа рангдалигини айт-чи».

— Неъмат,— товуш ҳамон жиддий эди,— сен, афтидан, биз кетганимиздан сўнг, бир оз отиб олганга ўхшайсан-а?

Неъмат Дадашнинг пинагини бузмай жавоб қайтараётгани сабабини тушунди. Дадаш бунақа ишларга ўрганиб қолган. Тунги қўнғироқлар кўп бўлиб туради, улар олдида Неъматнинг шўхлиги ҳеч нарса эмасди. Хўп, ичса ичибди-да. Буни у Мамед Носирдан ўргангани йўқ-ку...

— Неъмат, ухла,— деди Дадаш жиддий, аммо совуққина қилиб.— Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Яхши-лаб ювин-да, ётиб ухла.

— Дадаш муаллим, сиз мени маст деб ўйламанг, сира ҳам маст эмасман. Бу ҳам Мамед Носирга ўхшаб қолибди десангиз, мутлақо янглишасиз. Менинг эс-ҳушим жойида. Сизлар билан озроқ ичдим, сизлар кетгач, сира ҳам ичмадим. Менга шунчаки Тахминанинг кўзлари қанақа эканлигини билиш зарур.

— Сен нимага шама қиляпсан?— дея сўради Дадаш кескин, дағал бир оҳангда.

— Ҳеч нарсага. Мен шунчаки Тахминанинг кўзларини билмоқчиман.

— Нега энди буни мendan сўраяпсан?— товуш асабий ва нафратли тус олди.

«А-ҳа, сен ҳам асабийлашар экансан-ку. Мана, юксак фазилатларинг енгилди. Агар эркак бўлсанг, эркакчасига жавоб бер! Сенга шундай қайтарайки, умр бўйи эсингдан чиқмайдиган бўлади. Сенинг шартио-мангга ҳам, авансингга ҳам тупурдим. Сен ўйлаган одамлар фарзанди эмасман мен. Илтифот ҳаддан ошди. Гапирсанг-чи, бирор гап десанг-чи!..»

Дадаш жим эди. Тўсатдан кулиб юборди. Қаҳқаҳа отиб кулди. Балки ундаги ҳазилкашлик ҳисси устун келгандир ёки ўзини қўлга олиб, жаҳл ва саросимани енгиб, бу аҳмоқона суҳбатни ҳазилга айлантирмоқчи бўлгандир.

— Биласанми, азизим,— деди у,— Тахминага қўнғироқ қил-да, унинг ўзидан сўра-қўй. Ўзингни нега қийнайсан?

«Бу пихини ёрган одам. Уни осонлик билан қўлга тушириб бўлмайди».

— Мен унинг телефонини билмайман.

Дадаш аввалгидек вазмин ва жиддий оҳангда Тахминанинг телефон номерини айтиб берди.

— Катта раҳмат, безовта қилганим учун узр.

— Ҳечқиси йўқ,— бир дақиқа жимликдан сўнг қўшиб қўйди.— Мен кеч ётаман. Мабодо сенга ишхонадагилардан бирортасининг кўзининг ранги ёки бурнининг шакли ҳақида маълумот керак бўлиб қолса, тортиниб ўтирма, қўнғироқ қилавер. Хайр.

Иккаласи ҳам трубкаларни бир вақтда илишди. «Биру ноль, Дадашнинг фойдасига»,— ўзича деди Неъмат.

Тахминанинг телефони узоқ жавоб бермади. Неъмат узун-узун гудокларга қулоқ солиб, Тахминанинг ухлаб ётганини тушунди, бироқ трубкани қўймади. «Эрталабгача кутишга тўғри келса ҳам қўймайман».

— Алло,— Тахмина уйқу аралаш бўғиқ жавоб берди.

(Гўё туман ичидан эшитиляпгандек эди.)

— Тахмина, салом, Неъматман.

— Қим? Неъмат? Ҳа... Нима бўлди?

— Ташвишланма, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Сени уйғотиб юбордимми-а?

— Ҳар ҳолда бу пайтда прогрессив инсониятнинг аксарият қисми уйқу оғушида бўлади. Неъмат, сен нега ухламаяпсан? Маст эмасмисан?

— Ҳайронман, нега энди ҳамманинг хаёлига шу — маст деган фикр келади...

— Ҳамма деганинг кимлар? Мендан бошқаларга ҳам қўнғироқ қилдингми?

— Йўқ, мен фақат Дадашга қўнғироқ қилдим. Мен ундан кўзларинг рангини сўрадим. У жавоб бермади, би-

роқ сенинг телефон номерингни берди. Узидан сўраб, била қол, деди.

Тахмина кулиб юборди.

— Сен қаердан гапиряпсан?

— Уйдан.

— Уйингдагилар ухлаб ётишибдими?

— Ҳа, ҳаммаси ухлашяпти. Бутун шаҳар уйқуда. Фақатгина сену мен бедормиз. Дадаш ҳам. У ишла-япти.

— Кўрдингни, ҳақиқий меҳнаткаш Дадашдек бўли-ши керак.

— Тахмина, сен Фузулийнинг бир байт ғазалини биласанми?

— У нима деган экан?

— У байтда бундай деган:

Эй, Фузулий, шоми ғам анжомина йўқдир умид,
Бир тасаллидир санга ул сўзки, дерлар, вор субҳ.

— Тушундингни?

— Эҳтимол.

— Мен биттагина «Дерлар»ни бутун жаҳон шеърня-тига алишмайман. Тушуняпсанми, «Дерлар!» Унинг ўзи ҳали ишонмайди. «Дерлар», ҳали тонг отади! Сўнгни юпанч...

— Азизим, агар сен тунги соат уч яримни Фузулий байтини таҳлил этиш учун энг қулай фурсат деб ҳисоб-ласанг...

— Шошма, Тахмина. Худо ҳаққи. Кулма. Сен билан бир гаплашмоқчиман. Жиддий ва очиқчасига.

— Неъмат, азбаройи худо, агар сен ҳам биринчи кў-ришдаёқ, сенга ошиқу беқарор бўлиб, қолдм, десанг, мен бу ердан бош олиб кетишим керак.

— Йўқ, нималар деяпсан, хотиржам бўлавер. Ҳар ҳолда изҳори севги эмас.

— Шунисига ҳам шукур.

— Кулоқ солсанг-чи! Мен сен билан маслаҳатлашмоқчиман. Бугун мен бундан буён аввалгидек яшай олмаслигимни тушундим.

— Шу пайтгача қандай яшар эдинг?

— Тахмина, шу кунгача кечган ҳаётимни нима деб аташни ҳам билмайман. Ҳеч ким билан ишим бўлмай, тинчгина бир четда яшаб келардим.

— Роҳатда дегин?

— Кулма, энди бундай яшаб бўлмайди. Хизмат, квартира, онла, маош, гонорар, мебель, телевизор, магнитофон... Тахмина, бўғилиб кетяпман...

— Неъмат, азизим, гонорар ҳам, телевизор ҳам магнитофон ҳам ёмон нарсалар эмас. Албатта, сен улар учун эмас, улар сен учун хизмат қилган тақдирда.

— Шундай. Мен бугун квартирамнинг деразасидан ташқарига қараб кўрдим. Ажойиб манзара! Бутун шаҳар кўринади. Қизминорнинг қуббаси, академиянинг янги биноси. Бирсқ ўзимни шу деразага «михлаб» қўйилгандек, бир умрга «михлаб» қўйилгандек ҳис этдим. Бу лаънати дераза ўрнидан сира ҳам силжимади, ундан кўринадиган манзара поезд деразасида кўзга ташланувчи манзара каби ўзгариб турмайди. Бу дераза гилам сингари ҳаётимга бир умрга михлаб қўйилган. Ўн йилдан буён мен шу деразадан Қизминорнинг қуббасини, академиянинг янги биносини, банкни, тегирмонни кўраман. Бир умр шуларни кўришга мажбурман. Бироқ...

— Шошма, эсингни йиғ. Нафасингни ростлаб ол. Гапингни қара-ю! Талангсиз актёр ижро этадиган монологга ўхшайди.

— Агар мени масхара қилмоқчи бўлсанг...

— Бу гап хаёлимга ҳам келгани йўқ. Намунча, жиззакисан! Бутунлай ноҳақсан. Поезднинг деразаси... гапларинг жуда чиройли, бироқ сохта.

— Нега сохта бўлар экан?

— Нега дейсанми? Ҳозир айтаман. Академиянинг янги биносини ўн йилдан бери кўраман, деб ўзинг айтяп-

сан. Бўлмағур гап! Ун йил у ёқда турсин, ҳатто уч йил илгари бу бино ҳали қурилмаган эди. Сен бир умр шу манзарага қараб ўтаман, деяпсан. Бу ҳам қуруқ сафсата. Чунки бир-икки йилдан сўнг циркнинг янги биноси битади, уни ҳам кўрасан. Яна бирор қурилиш бошланар. Қим билади дейсан. Сенинг деразанг албатта ўз ўрнидан силжимайди, бироқ манзара... Ҳаммаси қандай қарашга боғлиқ. Кеча радиода эртақми, ривоятми, бир нарса эшиттиришди. Бу эшиттириш менга жуда маъқул бўлди. Бор экан-да, йўқ экан, одамлар билан деразалар, эшиклар ва кўзгулар яшаган экан. Баъзи одамлар эшик-деразалардан воз кечиб, уларни кўзгулар билан алмаштиришибди, қаёққа қарашмасин, ўзларини кўришар экан. Бошқалар эса деразаларга меҳр қўйишибди, кечаю кундуз ташқарида нималар бўлаётганини томоша қилиб ўтиришар экан. Учинчи хиллари эса эшикка ихлос қўйишибди. Эшиклардан кириб, чиқиб юришаверибди. Менга ҳам эшиклар маъқул.— У бир оз жим бўлиб, кулиб, қўшиб қўйди:— Албатта, бу фикрнинг сумкамда кўзгу олиб юриш-юрмаслигимга алоқаси йўқ...

Кўчадан машина ўтди. Тунги сукунат бузилди.

— Биласанми, Тахмина, айтган гапларинг балки тўғридир. Аммо менга аниқ жавоб керак. Эшикка чиқишнинг мен учун қандай аҳамияти бор, буни билмайман. Айнан қайси эшикдан? Қаёққа чиқиш керак? Ўзимнинг тирик эканлигимни ҳис этишим учун мен нима қилишим керак? Магнитофон сотиб олинди. Энди навбатдагиси нима? Машинами? Кооператив уйми? Муртоз Болаевич билан ҳамжиҳатлик ва тенгликми? Дадашнинг эркаси бўлишми? Муршиднинг қисилиб-қимтинишларими?

— Муршид, Муртоз Болаевич деганларинг кимлар?

— Сен уларни танимайсанми? Омадим бор экан, деб ҳисоблайвер. Улар менинг улфатларим, яқин одамларим, ҳатто қариндошларим.

— Нима, улар ёмон одамларми?

— Қайдан билай? Ёмон, яхши... Ким яхши, ким ёмонлигини билиб бўладими ўзи?

— Ана холос, Неъмат! Ахир бу гапларни кеча бир одамга ҳам гапирган эдим. Йўғ-е, у яхши одам.

— Хўп, у ҳолда, қани айт-чи, мен яхши одамманми ёки ёмон?

— Мен сени унча яхши билмайман, Неъмат...

— Раҳмат, Тахмина. Жавобинг учун раҳмат. Мабодо мени яхши деганингда ҳам барибир ишонмаган бўлардим. Аммо сен ёлғон гапирмадинг. Бирор одамга баҳо бериш учун уни билиш керак. Мен эса, Тахмина, ҳеч нарса билмайман. Ҳеч нарса. Ҳеч ким тўғрисида.

Тахмина тўсатдан сўраб қолди:

— Неъмат, нечта боланг бор?

— Битта қизчам.— Бу саволга ҳаётида илк бор шундай жавоб берди.

— Битта?

— Битта,— кескин такрорлади у.— Қизчам Наргиз...— бир оз жим тургач, қўшиб қўйди,— Иккита катта қизим — хотинимнинг биринчи эридан.

— Учаласи ҳам соғ-саломат бўлсин.

— Кеча кичкина қизчам Хўроз бобога мактуб ёзди. Топшириқ — барча биладиган қушларининг номини айтиш эди. Бечора шаҳарлик қизча қаёқдан ҳам қушларнинг номини билсин. У билан бутун оқшом ўтириб, қушлар ҳақида ўқидик, мана, бугун кун бўйи приёмникнинг ёнидан жилмай, Хўроз бобо унинг номини айтишини кутиб ўтирди. Қизим, дедим мен, сен мактубни кечагина ёздинг, улар ҳали ўқишга улгуришгани йўқ... Қаёқда дейсан! Эшитиришни бошидан-охиригача тинглади, унинг номини айтишмади, қарасам, хафа бўлиб, кўзларида ёш ҳалқаланяпти. Қизим, дедим, йиғлама, келаси ҳафтада сени албатта айтишади. Кўнглимда, борди-ю, айтишмасачи, деб чўчидим.

Тахмина жимгина қулоқ соларди. Неъматга у ухлаб қолгандек туюлди.

— Тахмина,— деди у.

— Ҳа,— унинг товуши гўё ўзга, узоқ оламдан эшитилгандек бўлди.— Эҳ, Неъмат, шундай қизнинг бўла туриб ҳаётдан маъно қидириб юрибсан-а!

— Биласанми, ўзим ҳам бу ҳақда ўйлагандим. Балки улар бизлардан бахтлироқ яшашар, бизнинг вази-фамиз — уларга кўприк вазифасини ўташ бўлгандир балки. Нега жимсан? Мен сени жудаям чарчатиб қўй-дим шекилли? Ухламоқчимисан?

— Йўқ.

— Мен сендан қанчалар миннатдорлигимни билсанг эди. Кўнглим жуда ғаш эди. Мана, сен билан гаплаш-диму енгиллашдим. Кеча мен магнитофон сотиб олдим. Овозимизни ёзиб, роса эшитдик! Беш марта, ўн марта, юз марта эшитдик. Бир хил сўзлар, жумлалар, кулги-лар. Бу худди алаҳсирашга, босинқирашга ўхшайди. Биласанми, шундан кейин ҳаётим худди ана шундан иборатдек — ўзгармас, бир жойда тўхтаб қолгандек туюл-ди. Бир умр ўзгармасдек. Энди ўзимни қўйгани жой то-полмай қолдим. Ахир эртага яна ҳаммаси қайта бош-ланади. Бу нарсалардан иложи бўлса қочиб кетсам дейсан.

— Қочишнинг нима ҳожати бор? Яхшиси, ёзувни ўчириб ташла.

— Учириб ташла?

— Бўлмаса-чи! Шу нарса ақлингга келмадими?

— Билмайсанми? Айтилган сўз — отилган ўқ!..

Иккалови баробар кулишди.

— Йўқ, азимот, магнитофон ёзувини ўчириш жуда осон гап. Магнитофонинг қанақа маркадан?

— «Яуза».

— Меники ҳам шунақа. Тўртинчи клавишни боса-сан, тамом-вассалом...

— Раҳмат, сенга катта раҳмат. Демак, тўртинчи клавиш-а?

— Сенга ҳам раҳмат,— эснадди у.— Ҳозирча хайр!

— Шошма, шошма. Ахир биз асосий гапни унутиб-миз-ку.

— Нима эди?

— Кўзларингнинг ранги ҳақида.

Тахмина кулиб юборди.

— Хўш, менинг кўзларим шунақа рангдаки, уларни на эртақлардан топасан, на қалам билан таърифлай оласан. Уларни кўрмоқ керак. Эртага иш пайтида кўрарсан.

— Эртага эмас, бугун... Эшитяпсанми, трамвайлар юра бошлади.

— Бизнинг кўчада трамвай йўқ. Вой, худо-ей,— у яна эснади,— ростданам тонг отиб қолди. Ёришяпти. Фузулий тонг кечикмайди, деб жуда тўғри айтган. Бориб бир оз мизғиб олай, йўқса, эртага мени кўриб қўрқиб кетасизлар.

— Қўйсанг-чи! Нима, хушомад қилишимни истайсанми?

— А-ҳа. Жудаям истайман. Нега энди хушомаддан воз кечар эканман? Яна субҳидамда...

— Хўп, тингла... Сен ниҳоятда чиройлисан, гўзалсан! Шунақанги яхшисанки! Ана шунақа. Энди сен ҳам менинг яхши тушлар кўришим учун шунга ўхшаш бирор нарса айт.

— Сенга ўзимнинг тушимни айтиб бераман, сен ҳам уни кўрасан. Сенга уни бир кечага омонатга бериб тураман, яхшими?

— Яхши.

— Мен бу тушни тез-тез кўриб тураман. Доимо бир хил. Сен қўнғироқ қилган пайтингда ҳам шу тушни кўриб ётган эдим. Тушимда мен денгиз соҳилида эмишман. Ҳаво очиқ, тиниқ. Соҳил кимсасиз, бўм-бўш. Мен бир ўзим, якка ёлғизман. Денгиз ниҳоятда кўм-кўк. Йироқда, жуда ҳам йироқда, уфқ чизигида оппоқ кўрфаз кўзга ташланади. Ана шу оппоқ кўрфазда қип-қизил кемалар турибди. Тушимнинг ҳаммаси шу!

— Жудаям чиройли туш экан. Раҳмат. Хайрли тун, яъни, тонгги салом. Мени кечир.

— Хайр, тўртинчи клавиш, эсингдан чиқмасин.

Неъмат трубкани қўйди. Чекди. Телефон ёнида бир оз ўтирди, сўнгра шивирлаган товушни эшитиб хонага кирди. Субҳидамда Наргиз унга жуда ҳам чиройли туюлди. Шивирлаётган Наргиз эди. Уйқусида қушлар номини такрорларди: каптар, каклик... Неъмат бир оз муддат унинг тепасида туриб қолди. Унинг кўраётган тушини билгиси келди. Бепоён осмон, яшил шох-шаббалар, қушлар. Қизчасининг лаблари пичирлайди: товуқ, хўроз, каптар, қалдирғоч...

Неъмат жадаллик билан бошқа хонага ўтди. Магнитофоннинг олдига борди. Тўртинчи клавиш. Шу билан тамом. Ҳеч нарса қолмайди: Олиянинг магнитофони икки марта катта эканлиги ҳам, Сурайёнинг чалкаш жумлалари ҳам, Карменнинг сўзлари ҳам.

«Мабодо яна бир марта кўрсам...» ҳам.

«Ҳаммаси ухлашяпти. Ўчиришни истасанг, ҳозир айни пайти. Кейин қўйишмайди. Мен ҳам уларга тушунтиролмайман. Ўз туйғуларимни ўзим тушунолмаганимдан кейин уларга қандай тушунтира олардим?»

У магнитофонни қўйди. Қизишини бир оз кутди. Тўртинчи клавишни босди.

— Мана, ҳаммаси тамом,— деди у,— бошни қотириб ўтирадиган жойи йўқ экан.

Лентани қайта айлантириб, қулоқ солди. Сукунат. Ҳеч қандай овоз чиқмади. Бундан ҳузур қилди. Сершовқин трамвайнинг кондукторигина ёз тунларида йўловчисиз қолгач, шундай роҳатланади.

— Тамом,— деди у,— нуқта.

Кўчада трамвай гулдиради. Нарген ороли тарафдан келаётган пароходнинг бўғиқ сигнали эшитилди.

Неъмат магнитофонни ўчириб хонасига кириб ётганча ухлаб қолди.

Туш кўрди.

У улкан денгиз соҳилида эмиш. Қирғоқ бўм-бўш,
кимсасиз. Денгизнинг чеку чегараси йўқ.

Соҳил сап-сарик. Қумлоқ.

Денгиз кўм-кўк. Сокин.

Шу пайт йироқ-йироқларда аллақандай оқ нарса —
оппоқ кўрфаз кўзга ташланиб турганини кўриб қолди.

Оппоқ... Оппоқ...

Оп-поқ.

Ана шу оппоқ кўрфазда қип-қизил, мисоли алвон ке-
малар.

Қип-қизил... Қип-қизил...

Қип-қизил.

На ўзбекском языке

АНАР (Анар Расул-оглы Рзаев)

КРУГ

Повесть

Перевод с издания издательства «Известия», Москва, 1973

Редактор У. Шамсимухамедов

Рисунки Т. Шумская

Рисунки редактори А. Кива

Техн. редактор У. Ким

Корректор М. Аҳмедова

ИБ № 335

Босмахонага берилди 2/VIII-77-й. Босишга рухсат этилди 28/XI-77 й. Формати 70x108^{1/32}. Босма л. 4,375 Шартли босма л. 6,12 Нашр л. 6,32 Тиражи 15000.

Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат вазирлиги. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 56-77.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Ташполиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан Морозов номидаги босмахонасида № 1 қозоғга босилди. Самарқанд, У. Турсунов кўчаси, 82. 1978 йил. Заказ № 630. Баҳоси 40 т.

Анор.

Оқ кўрфаз. Повесть. (Русчадан Ибодулла Жаҳонгиров ва Бахтиёр Эргашев тарж.) Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

140 б.

Ушбу қисса қардош озарбайжон ёзувчиси, бир неча прозаик асарлар муаллифи Анор қаламига мансуб. Қиссада автор кундалик кичик-кичик воқеалар мисолида катта, жиддий ҳаётий масалаларни илғари суради. Асар қаҳрамонлари тақдири ўқувчини гоҳ қувонтиради, гоҳ ташвишга солади. Бу эса уларнинг ҳаётийлигидап далолат бериб туради.

Анар (Анар Расул-оглы Рзаев). Круг. Повесть.

С(Аз)